

Bachelor Eindwerkstuk

Van de voorzienigheid Gods en de regering aller dingen

Balthasar Bekker en Arnoldus Rotterdam over Artikel 13 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis

Bachelor Eindwerkstuk aangeboden aan:
Dr. H. Van den Belt

Faculteit Geesteswetenschappen
Departement Religiewetenschap en Theologie
Universiteit Utrecht

Mariska Visser
3338355
28-07-2011

Inhoudsopgave

Inleiding	3
Biografie Balthasar Bekker	4
Biografie Arnoldus Rotterdam.....	8
Publicaties	9
Balthasar Bekker – Van de Voorzienigheid, en de regeering aller dingen	11
Opbouw van de tekst:	11
Inleiding	11
God, schepping, voorzienigheid	11
Deel 1.....	12
Voorzienigheid als troost.....	12
Uitleg	12
Deel 2.....	12
De natuur van God en de natuur van de schepping.....	12
Onderhouding en regeering	13
Duivelen.....	13
Verhouding geloof en verstand	14
Verwerping van de dwalingen.....	14
Deel 3.....	15
Alles in de wereld wordt door God bestuurd.....	15
Voorzienigheid en zonde	16
Voorzienigheid als vermaning	16
Arnoldus Rotterdam – Van de Voorzienigheid Gods en de regeering aller dingen	18
Opbouw van de tekst	18
Verklaring van Artikel 13	18
Vergelijking teksten Bekker en Rotterdam	24
1. Structuur en opbouw van de tekst.....	24
Publiek	24
Kern van de leer	25
Visie op God.....	25
Visie op de mens	26
Visie op zonde en kwaad	27
Duivelen.....	28
Dwalingen.....	28
Conclusie	30
Afrondende woorden	31
Bibliografie	33

Inleiding

De *Confessio Belgica*, later beter bekend als de Nederlandse Geloofsbelijdenis, verscheen voor het eerst in Doornik in het jaar 1561. Er zijn enkele jaren en vertalingen overheen gegaan voordat de tekst zoals wij die nu kennen, vastgesteld tijdens de Synode van Dordrecht van 1618-1619, gevormd was. Deze 'Belijdenis des geloofs'¹ was bedoeld als leer- en leefregel voor de gelovigen in de Nederlandse Kerken.

Over de Nederlandse Geloofsbelijdenis zijn een aantal verklaringen gepubliceerd. De eerste twee verklaringen van de Geloofsbelijdenis zijn geschreven door ds. Balthasar Bekker (1634-1698) en ds. Arnoldus Rotterdam (1719-1781).² Rotterdam en Bekker schreven allebei vanuit een verschillende achtergrond over de Nederlandse Geloofsbelijdenis. Bekker wordt gezien als een voorloper op de Verlichting. Dit komt bijvoorbeeld tot uiting in verschillende werken en traktaten die hij geschreven heeft met betrekking tot de ontmythologisering van heersende opvattingen. Hij streed bijvoorbeeld tegen het 'bijgeloof', zoals het geloof in andere machthebbende geesten dan God of de invloed van sterren en kometen op rampspoed. Daar tegenover staat Arnoldus Rotterdam, die in het opkomende gedachtegoed van de Verlichting juist vast wilde houden aan de leer van de kerk.

Deze gegevens vormden voor mij een mooie achtergrond om een vergelijking te maken tussen beide verklaringen van de Nederlandse Geloofsbelijdenis. Omdat de Geloofsbelijdenis een uitgebreid werk is, is het niet geschikt om de complete verklaringen in dit werkstuk te behandelen. Om die reden heb ik Artikel 13, over de leer van de voorzienigheid van God, als uitgangspunt genomen om beide verklaringen te behandelen. De leer van de voorzienigheid is een lastig onderwerp, omdat het gaat over God, de mens, het goede dat gebeurt, maar ook het kwade. De verschillende achtergronden van Bekker en Rotterdam zouden om die reden ook een verschillende verklaring kunnen geven.

Om tot een vergelijking te komen worden eerst de levensbeschrijvingen van Bekker en Rotterdam gegeven. Vervolgens worden de verklaringen van Artikel 13 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis geanalyseerd. De achtergronden van Bekker en Rotterdam, samen met hun tekstanalyses, kunnen vervolgens gebruikt worden om een vergelijking te maken. Een goede vergelijking van teksten veronderstelt bovendien een heldere structuur bij het vergelijken. Daarom is de vergelijking opgesteld aan de hand van enkele onderwerpen. In de eerste plaats worden de structuur en de opbouw van beide teksten met elkaar vergeleken. Daarna wordt ook aandacht gegeven aan het beoogde publiek van beide verklaringen. Na deze inleidende aandachtspunten wordt de uitwerking van de leer van beide verklaringen vergeleken op een aantal kernpunten.

Er zijn nog een aantal punten die voorafgaand aan dit werkstuk de aandacht verdienen. De verklaring van de Geloofsbelijdenis van Bekker is uitgekomen in 1696, terwijl de verklaring van Rotterdam in 1754 is uitgekomen. Omdat er een tijdspanne van een kleine 60 jaar tussen zit, is een historische vergelijking niet op zijn plaats. De teksten zullen om die reden vooral behandeld worden op grond van hun theologie en orthodoxie.³ Toch kunnen de tijden waarin Bekker en Rotterdam leefden niet helemaal achterwege gelaten worden. Bekker wordt namelijk gezien als een van de vroege Verlichtingsdenkers,⁴ terwijl Rotterdam juist het stempel van de Nadere Reformatie heeft gekregen.⁵ De vraag is of deze achtergronden ook terugkomen wanneer de teksten vergeleken worden. Door het verschil in tijd start elk onderdeel met Bekker, tenzij anders vermeld.

¹ Gangbare titel van de Nederlandse Geloofsbelijdenis, zoals deze achterin het psalmboek te vinden is.

² Er zou een derde verklaring zijn, geschreven door Samuël Maresius, maar deze verklaring zou meer een eigen verhandeling van Maresius zijn dan een verklaring van de Geloofsbelijdenis en zou daarom niet echt een verklaring genoemd mogen worden, aldus Rotterdam: A. Rotterdam, *Zions Roem en Sterkte, of Verklaring van de Nederlandsche Geloofsbelijdenis*, (Kampen: Kok, 1914), 2.

³ Hieronder valt niet alleen zgn. rechtzinnigheid, maar ook vroomheid.

⁴ W.P.C. Knuttel, *Balthasar Bekker, De bestrijder van het bijgeloof*, ('s Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1906), 45.

⁵ R. Bisschop, "Rotterdam, Arnoldus" in: D. Nauta et al, *Biografisch Lexicon voor de geschiedenis van het Nederlands Protestantisme*, (Kampen: Kok, 1978-2006), 439.

Biografie Balthasar Bekker

Er is veel geschreven over Balthasar Bekker en zijn beroemde werk *De Betoverde Weereld*. In de verschillende werken wordt meestal teruggerepen op W.P.C. Knuttel, die een biografie over Bekker heeft geschreven en welke door vele auteurs als basis gebruikt wordt. In dit hoofdstuk zal dit boek om die reden ook een prominente rol spelen, ondanks dat het werk al in 1906 is gepubliceerd.

Op 20 maart 1634 werd in de pastorie van de Friese plaats Metslawier, bij de predikant Henricus Becker⁶ en zijn vrouw, een zoon geboren: Balthasar. De eerste twaalf jaar van zijn leven woonde hij in Metslawier, maar in 1646 verhuisde het gezin Becker naar Warfhuizen in de provincie Groningen.

Over het onderwijs dat Balthasar in zijn jonge jaren heeft gehad is weinig meer bekend dan wat hij er zelf over heeft geschreven. Zijn vader heeft hem voorbereid op een universitaire studie, wat onder andere uit de dagelijkse studie van de Bijbel bestond. Over deze voorbereiding door zijn vader heeft Bekker later meer dan eens met lof gesproken.⁷ Toen hij zestien jaar was werd Balthasar ingeschreven bij de Universiteit van Groningen, voor de studie Filosofie.

Knuttel stelt de vraag aan de orde waarom de latere predikant juist filosofie, en niet theologie, ging studeren. De universiteit van Groningen kende destijds vier faculteiten, waaronder 3 bijzondere, namelijk Theologie, Rechten en Medicijnen. Filosofie was een meer algemene faculteit waar omstreeks 1650 Grieks, Hebreeuws, geschiedenis, filosofie, logica, metafysica, ethiek en mathematische wetenschappen werden gedoceerd. De keuze voor deze studierichting, die veel lijkt op de tegenwoordige faculteit van de Letteren, zou volgens Knuttel twee redenen kunnen hebben. Enerzijds zou deze studie de voorbereiding op de studie Theologie, die erop volgde, kunnen zijn. Anderzijds zou het ook kunnen betekenen dat het voor Bekker nog niet helemaal duidelijk was wat hij wilde studeren.⁸

Onder de docenten van wie Bekker onderwijs genoten heeft waren er verschillende die blijvende invloed hadden op zijn ontwikkeling. Twee ervan werden door Bekker zelf in het bijzonder genoemd: T. Andreae en Jac. Alting. Andreae was hoogleraar geschiedenis en Grieks. Bovendien was hij uitgesproken Cartesiaan, wat er wellicht voor zorgde dat Bekker inzicht kreeg in de discussies betreffende de ideeën van Descartes. Alting was Bekkers docent in de Oosterse talen. In Bekkers *De Betoverde Weereld* refereerde hij aan Alting, die volgens Bekker één van de leermeesters was, die hij de grootste dank voor zijn invloed verschuldigd was.⁹

Tijdens zijn studie had hij één doel, dat hij van zijn vader had meegekregen, voor ogen: hij stond grondig, eigen onderzoek voor.¹⁰ Na een aantal jaren studeren werd Bekker op 10 april 1655 proponent. Het examen werd afgenomen door de classis Franeker. Destijds waren er twee verschillende manieren om geëxamineerd te worden in de Nederlanden. In de meeste provincies was het gebruikelijk dat men twee examens aflegde: het preparatoire en peremtoire examen. Het eerste verleende de bevoegdheid tot preken in de gemeente, het tweede examen verleende bevoegdheid tot het leraarsambt. Volgens Knuttel werd het laatste examen afgenomen door de classis waarin de proponent beroepen was. Bekker werd echter alleen peremtoir geëxamineerd, wat enkel in Friesland

⁶ Over de spelling van de achternaam bestond verschil van mening. De vader van Balthasar schreef 'Becker', Balthasar zelf schreef echter 'Bekker'. Deze laatste vorm zal daarom ook gehanteerd worden bij Balthasar, de eerste vorm bij zijn vader.

⁷ Knuttel, *Balthasar Bekker*, 11-12.

⁸ Knuttel, *Balthasar Bekker*, 12-13.

⁹ Knuttel, *Balthasar Bekker*, 15.

¹⁰ Knuttel, *Balthasar Bekker*, 17.

voorkwam.¹¹ Als men een academische graad wilde behalen, kon men namelijk in Friesland enkel het peremtoire examen doen.

Bekker heeft tot 13 april 1657 moeten wachten op een beroep. In de tussentijd is hij 18 maanden rector geweest van een school in Franeker, waar hij zelf niet heel positief over was. Het beroep naar Oosterlittens, dat op 13 april 1657 goedgekeurd werd, zag hij als een verlossing van het rectorchap.¹²

Zijn werkzaamheden als predikant in Oosterlittens zijn opvallend in vergelijking tot zijn collega's. Hij hield op de zondagen geregeld ook diensten in de namiddag, wat ongebruikelijk was in Friesland, ondanks dat de provinciale synode dit wel voorschreef. Daarnaast gaf hij catechisatielessen voor jonge kinderen, wat eveneens niet gebruikelijk was in Friesland. Om deze lessen te ondersteunen schreef hij een berijming op de Heidelberger Catechismus, genaamd *Gerymde Kinder-leer*.¹³ Dit werk bestond uit 52 vragen en antwoorden op rijm, voor elke zondag uit de Catechismus een vraag. Deze vorm was voornamelijk voor de jongste kinderen bedoeld. Voor de iets oudere kinderen stelde hij 129 vragen op waarmee hij de Catechismus behandelde.

In hetzelfde jaar dat hij zijn beroep had aangenomen trouwde hij met de dochter van de Franeker predikant Walkens, Elske. Samen hebben ze een aantal kinderen gekregen, maar al snel hebben zij hun kinderen naar het graf moeten dragen. In 1664 stierf vervolgens ook Elske. Door haar begrafenis kwam het eerste conflict tussen de provinciale synode en Bekker tot stand. Op de begrafenis van Elske vroeg Bekker namelijk een collega een rede te houden, volgens Fries gebruik. Maar deze praktijk ging in tegen de regels van de Nederlandse Gereformeerde kerk uit 1661, dus werden er klachten gestuurd naar de synode van Bolsward.¹⁴ Bekker heeft een verdediging geschreven, waarin hij zijn handelwijze uiteenzette, en deze vervolgens mondeling voorgedragen. De zaak was daarmee voorlopig afgedaan.¹⁵

In 1665 promoveerde Bekker tot doctor in de Theologie aan de universiteit van Franeker. De gehele synode van de Friese Gereformeerde Kerken was uitgenodigd om zijn doctorale disputatie bij te wonen, omdat zij juist in vergadering waren. Hierin verdedigde hij 100 stellingen, verdeeld over 20 hoofdstukken.¹⁶ In de 74ste stelling kwam een groot kritiekpunt tegen de kerk naar voren. In dit artikel greep hij terug naar het incident rondom de begrafenis van zijn vrouw: hij stelde dat het niet verkeerd is om een lijkrede te houden.¹⁷

Een van de redenen om zijn doctoraat te ontvangen was de poging zich te onttrekken aan kerkelijke goedkeuring van zijn geschriften. Dit gegeven is van belang om zijn latere geschriften te begrijpen.¹⁸ In stelling 27 is bijvoorbeeld een uitspraak te vinden over de plaats van de aarde en de zon, waarbij de idee dat de zon het middelpunt van het heelal is ontkend wordt, omdat dit niet overeen komt met de beschrijving van Genesis 1. Drie jaar later schrijft hij echter een verdediging van de filosofie van Descartes, waarin hij zijn verdediging terugschrijft: hij ziet geen reden om vanuit de Schrift te bewijzen dat de aarde het middelpunt van het heelal is. Wanneer men dit wel doet, wordt de Bijbel juist

¹¹ Knuttel, *Balthasar Bekker*, 17.

¹² Knuttel, *Balthasar Bekker*, 18, 19.

¹³ Knuttel, *Balthasar Bekker*, 19.

¹⁴ A. Fix, *Fallen Angels*, Balthasar Bekker, Spirit Belief, and Confessionalism in the Seventeenth Century Dutch Republic, 1999, Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 14.

¹⁵ Knuttel, *Balthasar Bekker*, 22.

¹⁶ Fix, *Fallen Angels*, 14.

¹⁷ Knuttel, *Balthasar Bekker*, 22.

¹⁸ De vraag is of dit in praktijk zo werkte: kerkelijke goedkeuring was altijd nodig, of iemand doctor was of niet. Wat hier echter het geval zou kunnen zijn, is dat hij als doctor waarschijnlijk wel meer vrijheden kende om te *publiceren*, maar de kerk nog steeds wel instond voor zijn ambt als doctor, zodat hij wel veroordeeld kon worden door de kerk.

misbruikt, omdat de Bijbelse gegevens niet tegen de gezonde rede gesteld worden.¹⁹ Na zijn promotie heeft hij dus studie gemaakt van de Cartesiaanse gedachten, die zijn werken beïnvloed hebben.

11 januari 1666 werd Bekker beroepen naar Franeker, naar de gemeente van de vader van zijn eerste vrouw, Elske. Hij nam het beroep aan. Rond de verhuizing naar Franeker trouwde hij met Froukje Fullenius, een dochter van één van zijn vroegere hoogleraren. Zij kregen, voor zover dit te achterhalen is, samen 3 kinderen. Het aantal kinderen dat Bekker uiteindelijk samen met zijn eerste en tweede vrouw heeft gehad is niet helemaal duidelijk. Bekker schrijft later in zijn beknopte autobiografie dat hij acht kinderen heeft gekregen, waarvan er op dat moment nog drie in leven waren. Anderen die over Bekker schrijven geven verschillende aantallen met betrekking tot het aantal kinderen van zijn eerste en van zijn tweede vrouw. Knuttel gaat ervan uit dat Elske en Balthasar vijf kinderen gehad hebben, die allen zeer jong gestorven zijn, en dat Froukje en Balthasar samen drie kinderen hebben gekregen, die allen wel een hogere leeftijd hebben mogen bereiken.²⁰

Tijdens zijn ambtswerk in Franeker heeft hij verschillende werken gepubliceerd. In de eerste plaats is er een nieuw vervolg gekomen op de eerder geschreven kinderleer: *Kinder-Melk en Gesneeden broodt voor de Kristen kinderen*.²¹ Daarnaast werkte hij ook aan een uitleg van de leer voor volwassenen: *De Vaste Spyze der Volmaakten*.²² In deze periode kreeg hij ook te maken met de verschillende discussies omtrent de Cartesiaanse filosofie in Friesland. Aan de hogeschool van Friesland werd door de Gedeputeerde Staten een nieuwe hoogleraar benoemd, die zichzelf al snel profileerde als een voorstander van de Cartesiaanse filosofie: Johannes Wubbena. Dat riep echter protest op. Tot die tijd was er in Friesland namelijk nog geen sprake geweest van het openlijk voorstaan van Cartesiaanse ideeën. De classis van Leeuwarden was van mening dat de komst van de leer in Friesland een groot gevaar was en richtte zich met die mening tot de andere classes van Friesland. Wanneer de classes van Friesland het op dit punt eens zouden zijn, dan zou er voortaan niet meer in welke vorm dan ook gesproken mogen worden over welke leer dan ook van Descartes, tenzij deze weerlegd werd. Bekker besloot om een verdediging te schrijven, waarin hij betoogde dat theologie en filosofie twee verschillende dingen zijn. Het terrein van de filosofie is de rede, het terrein van de theologie de openbaring. Dat betekent niet dat beide altijd tegenover elkaar staan. Beide hebben hun eigen beginsel, maar kunnen niet tegen elkaar in gevecht zijn. God is zowel de Auteur van de rede, als de openbaring. Vervolgens ging hij in op de manieren waarop men een volgeling kan zijn van de Cartesiaanse filosofie. In de eerste plaats zijn er de mensen die zich volledig bij Descartes aangesloten hebben. De tweede categorie is de groep mensen die het op veel vlakken wel met Descartes eens is, maar op sommige punten ook sterk verschilt. De laatste categorie mensen zijn zij die veel verder gaan in hun stellingen dan Descartes, maar ook verder dan de filosofie, namelijk in de theologie. Descartes was een mens, maar zijn filosofie had veel terechte punten, aldus Bekker. Daarbij benadrukt hij ook dat Decartes leefde in een tijd van filosofische armoede. Aristoteles voldeed niet meer aan de eisen van de filosofie uit zijn tijd.

In 1674 werd Bekker beroepen in Loenen en Weesp, waar hij enkele jaren predikant is geweest. In 1679 werd hij beroepen naar Amsterdam. In Amsterdam heeft hij de *Betoverde Weereld* geschreven. Hij streed tegen bijgeloof en tegen heksenwaan, maar was daarbij niet de eerste die dit deed in Amsterdam. Ds. Volkhard Visscher ging hem daarin voor. Bekker verwijst in zijn werken echter niet naar deze predikant. Het is dus de vraag of hij diens invloed gekend heeft.²³ In 1691 werd de *Betoverde Weereld* door de kerk veroordeeld. In 1692 werd Bekker uit zijn ambt van predikant geplaatst. Hij mocht zelfs niet meer deelnemen aan het Avondmaal, omdat hij zijn werken niet wilde

¹⁹ Knuttel, *Balthasar Bekker*, 25,26.

²⁰ Knuttel, *Balthasar Bekker*, 29, 30.

²¹ Knuttel, *Balthasar Bekker*, 40.

²² Knuttel, *Balthasar Bekker*, 42.

²³ R.B. Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam, De kerk der hervorming in de tweede helft van de zeventiende eeuw: nabloei en inzinking*, (Amsterdam: Ten Have, 1971), 114.

herroepen.²⁴ Hij werd niet alleen vanwege de publicatie van dat boek uit zijn ambt gezet, zijn andere publicaties speelden daarin ook een grote rol. De hoofdredenen voor zijn afzetting, uiteengezet door ds. Koelman, betroffen zijn leer, die met Cartesiaanse invloeden was doorspekt.

Het proces in het jaar 1691 tegen Bekker verliep op bijzondere wijze. Eerst werd bij de kerkenraad een algemene vraag besproken, namelijk of een predikant zonder goedkeuring van de classis theologische geschriften mocht publiceren. Er werd een commissie ingesteld die tot de conclusie kwam dat een predikant, uitgezonderd zij die een doctorale graad hadden ontvangen, niet toegestaan is zomaar theologische geschriften te publiceren. Een ieder wist dat het ging om Bekker, maar Bekker werd niet genoemd bij de uitzonderingen. Er werd besloten dat hij een stuk moest schrijven waarin hij aantoonde dat zijn boek niet in strijd was met de leer van de gereformeerde kerken.²⁵

De classis ging er ondertussen ook mee aan de slag en besloot om de *Betoverde Weereld* van alle dwalingen te zuiveren. Dit was de druppel voor Bekker en hij richtte zich tot de synode met een beroep op zijn doctorsgraad. Acht augustus 1691 moest Bekker verschijnen in Edam, samen met enkele leden van de kerkenraad en de stukken waar het proces om ging. Bekker moest zijn leerstellingen herroepen, maar dat heeft hij slechts ten dele gedaan.²⁶ De grootste slag kwam vanuit zijn gemeente. Onder leiding van Koelman en een drietal leden uit de kerkenraad heeft een deel van de gemeente een petitie getekend en ingediend bij de kerkenraad, waarin geëist werd dat Bekker na 8 april 1692 de preekstoel niet meer mocht beklimmen, tenzij hij zijn leerstellingen zou herroepen. Dit was onvoldoende gebeurd, zo besloot de classis na 8 april. Toen de synode in juli in Alkmaar bijeen kwam, is besloten dat de herroeping van Bekkers leerstellingen onvoldoende tot uiting is gekomen, evenals zijn tekst waarin hij laat zien dat zijn leer niet in strijd is met de leer van de gereformeerde kerken. Er werd Bekker een laatste kans geboden om verbetering te laten zien, door het ondertekenen van enkele artikelen die dit waar zouden moeten maken. Bekker weigerde te tekenen, waarop hij op 5 augustus werd afgezet als predikant.²⁷ De kerkenraad heeft erna besloten Bekker ook uit te sluiten van het Avondmaal.²⁸

De eerste tijd na zijn afzetting verliep nog onrustig, maar de laatste jaren voor zijn sterven verliepen daarentegen rustig. Hij schreef nog enkele preken en een verklaring van de Nederlandse Geloofsbelijdenis en op 8 mei 1698 stierf hij.

²⁴ R. Sdzuj, 'Bekker, Balthasar', in: *Metzler Lexikon Christlicher Denker*, (Stuttgart/Weimar: Verlag J.B. Metzler, 2000), 82-83.

²⁵ Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam*, 298.

²⁶ Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam*, 300.

²⁷ Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam*, 302.

²⁸ Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam*, 303.

Biografie Arnoldus Rotterdam

*Zions Roem en Sterkte*²⁹ is een tweedelige verklaring van de Nederlandse Geloofsbelijdenis. In 2011 is er een nieuwe herdruk verschenen van dit werk uit 1754. Dat de verklaring in herdruk is verschenen, toont dat er nog steeds behoefte is aan dit werk.

Arnoldus Rotterdam, predikant te Zuilen van 1741 tot 1755 en te Steenwijk van 1755 tot zijn overlijden in 1781, was de schrijver van onder andere *Zions Roem en Sterkte*. Over hem is echter minder bekend dan over zijn werken. Een beschrijving van zijn leven is moeilijk te vinden, in tegenstelling tot Balthasar Bekker. Met de kennis die voorhanden is zal hieronder een beschrijving van het leven van Rotterdam gegeven worden, evenals van zijn werken en zijn invloed.

Arnoldus Rotterdam werd op 30 of 31 maart³⁰ in het jaar 1728 geboren in Amsterdam.³¹ Hij was de zoon van boekdrukker Johannes Rotterdam en zijn vrouw Jannetje van Silveren. Rotterdam ging op 19-jarige leeftijd Theologie studeren in Leiden. In 1741 heeft hij een beroep aangenomen naar Zuilen, wat zijn eerste gemeente was. Op 26 november 1741 deed hij 's middags intrede in de gemeente, na de bevestiging die 's ochtends door ds. Jacobus Feyken, predikant uit Amsterdam, geleid werd. Bij de bevestiging in de gemeente van Zuilen vond de handoplegging plaats door in ieder geval ds. Feyken en een van de professoren van Utrecht, Professor Irhoven, van wie Rotterdam veel geleerd zou hebben.³²

Gedurende zijn ambtsperiode in Zuilen heeft Rotterdam verschillende dingen meegemaakt. Tijdens deze periode, in het jaar 1752, heeft de gemeente gevierd dat het honderd jaar geleden was dat de eerste predikant in Zuilen in dienst is getreden. Aan Rotterdam werd gevraagd of hij voor deze gelegenheid een dankdienst wilde leiden. Dit heeft hij gedaan op 14 mei van dat jaar. De dienst zou veel indruk hebben gemaakt, waarop Rotterdam besloten zou hebben om, op eigen kosten, de preek te laten drukken en uit te delen aan de gemeenteleden. Als dankbetuiging aan Rotterdam zou de gemeente hem daarop een zilveren bord gegeven hebben.³³

Niet altijd werd er lof geuit over Rotterdam, getuigen twee anekdotes. In het jaar 1754 zou er een conflict zijn geweest tussen hem en een lid uit de gemeente. De persoon in kwestie beweerde dat zijn vrouw kwalijk behandeld was door Rotterdam, toen zij bij de predikant op bezoek kwam voor een pastoraal gesprek. Hij heeft Rotterdam op verschillende wijzen gedreigd en beschuldigd met als gevolg dat de kerkenraad deze aanklager verschillende keren berispt heeft. Vlak voor Rotterdams vertrek naar Steenwijk is de vrede echter wel gesloten en heeft de bewuste persoon zijn excuses aangeboden.

In deze strijd heeft Rotterdam zich getoond als iemand die graag zijn zaken op orde had, maar daarbij niet ongevoelig was. De anekdote is compleet met de vermelding dat Zuilen weinig predikanten heeft gehad die zo netjes konden schrijven als Rotterdam, wat hij in die periode genoeg kon bewijzen, zoals uit de notulen van de kerkenraadsvergaderingen duidelijk is geworden.³⁴

²⁹ Tegenwoordig verschenen als *Sions Roem en Sterkte*.

³⁰ Over de exacte geboortedatum verschillen de meningen. R. Bisschop heeft 31 maart aangehouden als geboortedatum. L. De Jonge, kerkarchivaris van de Protestantse Kerk in Nederland te Steenwijk, heeft echter twee data genoemd: 30 of 31 maart. Andere biografieën noemen geen datum.

³¹ R. Bisschop, "Rotterdam, Arnoldus", 439.

³² W. Ten Boom, *Geschiedenis van de Ned. Hervormde Gemeente te Zuylen van 1652-1887*, 51, via: <http://www.delfgou.eu/documents/Geschiedenis%20van%20de%20Ned.%20Hervormde%20Gemeente%20te%20Zuylen%20van%201652-1887.pdf>.

³³ Ten Boom, *Geschiedenis van de Ned. Hervormde Gemeente te Zuylen*, 52.

³⁴ Ten Boom, *Geschiedenis van de Ned. Hervormde Gemeente te Zuylen*, 52.

Een andere gebeurtenis in Zuilen zou echter serieuzer van aard zijn en, volgens Ten Boom, mogelijk zelfs de aanleiding zijn geweest voor het vertrek van Rotterdam naar Steenwijk. Tijdens zijn ambtsperiode in Zuilen werden kleine groepen, zogenaamde conventikels, gevormd vanuit piëtistische motieven om samen de Schrift te bestuderen en in gebed te zijn. Eén van die kringen was onder leiding van een kerkenraadslid. Vanwege de structuur en organisatie van deze conventikels was de gemeente van Zuilen niet helemaal gelukkig met de vorming ervan, hoewel de vroomheid die zij na probeerden te streven wel geprezen werd. Daarom heeft Rotterdam 9 bepalingen vastgesteld waaraan deze conventikels moesten voldoen, zodat zij – in goede banen geleid – ongestoord samen konden komen. De bepalingen werden ondertekend door de leden van de conventikels, maar uiteindelijk niet gevolgd. Het kwam tot een uitbarsting toen een zeker echtpaar de groep overgenomen had en dat echtpaar in 1755 niet aan het Avondmaal was verschenen – wat in die tijd nog samen ging met het doen van belijdenis. Bovendien kwamen zij ook regelmatig niet naar de erediensten. Tijdens de kerkenraadsvergaderingen is erover gesproken, maar dat ging moeilijk, omdat twee leden van de kerkenraad ook in het geheim naar die groepen gingen. Een gesprek tussen de betreffende mensen en Rotterdam volgde, maar had geen positieve uitkomst. Ook de onenigheid tussen de kerkenraadsleden bleef bestaan, zelfs na bemiddeling. De kwestie hield voor Rotterdam echter op toen hij naar Steenwijk vertrok. Ten Boom meldt overigens ook dat dit voorval bijgedragen zou hebben aan de voltooiing van *Zions Roem en Sterkte*, waarin hij oog heeft voor de beoefening van de vroomheid, zoals dat in conventikels het geval was.³⁵ Opvallend aan deze anekdote is overigens dat uit andere bronnen juist Rotterdams positieve houding ten opzichte van dergelijke conventikels is gebleken.³⁶

Rotterdam werd in het najaar van 1755 beroepen naar Steenwijk, waar hij in november intrede deed. In Steenwijk heeft hij zijn meest bekende werk voltooid: de verklaring van de Nederlandse Geloofsbelijdenis onder de titel *Zions Roem en Sterkte*. Tijdens zijn ambtsperiode in Steenwijk heeft Rotterdam veel betekend voor synodale en classicale vergaderingen. Zo heeft hij een alfabetische lijst samengesteld waarop de noodlijdende kerken en gemeenten dichtbij en ver(-der) weg vermeld stonden, zodat deze op de jaarlijkse synodevergaderingen gebruikt kon worden om bijvoorbeeld financiële steun vast te stellen.³⁷ Verder heeft Rotterdam de herdenkingsdienst voor de invoering van de nieuwe psalmberijming in 1773 gehouden voor de Overijsselse synode.³⁸

Rotterdam was getrouwd met de uit Amsterdam afkomstige Joanna van Battum, samen hebben zij een zoon gekregen, Jan van Battum Rotterdam.³⁹ Rotterdam stierf begin 1781 in Steenwijk.⁴⁰

Publicaties

Er zijn verschillende werken van Rotterdams hand gekomen. Het meest bekende werk is, zoals hierboven al genoemd en onderwerp van dit werkstuk, *Zions Roem en Sterkte*, waarin de Nederlandse Geloofsbelijdenis verklaard wordt. In een van de uitgaven van *Zions Roem en Sterkte* is een voorwoord van A. Kuyper toegevoegd⁴¹, waarin deze een beschrijving van het boek heeft gegeven en veel lof geuit heeft aan Rotterdam. Het werk wordt vooral gelezen door gereformeerden die hun wortels hebben in de Nadere Reformatie.⁴²

³⁵ Ten Boom, *Geschiedenis van de Ned. Hervormde Gemeente te Zuilen*, 53.

³⁶ Bisschop, "Rotterdam, Arnoldus", 439.

³⁷ J.G.J. van Booma, *Onderzoek in Protestantse Kerkelijke Archieven in Nederland*, ('s-Gravenhage: Centraal Bureau voor Genealogie, 1994), 93.

³⁸ Bisschop, "Rotterdam, Arnoldus", 440.

³⁹ A. Haga, 'Het compendium van acta der Overijsselse synoden van ds Arnoldus Rotterdam terrugevonden', *VORG* 79 (1964), 69.

⁴⁰ Bisschop, "Rotterdam, Arnoldus", 339.

⁴¹ In andere uitgaven is het voorwoord verzorgd door Kersten. Dit voorwoord is ook weer in de laatste herdruk opgenomen.

⁴² W. Bakker et al, *De Doleantie van 1886 en haar geschiedenis*, (Kampen: Kok, 1986), 162.

Bovendien werd Rotterdams verklaring gebruikt door verschillende gemeenten en in verschillende tijden. Zo werd deze bijvoorbeeld gebruikt bij het catechetisch werk onder zowel de jeugd als de ouderen in Hallum, rond 1838.⁴³

Een ander bekend werk van zijn hand is *Gods weg met Nederland, of vervolg op Blomherts Geschiedenissen van het Vereenigde Nederland*. In dit werk is Rotterdams affiniteit met de geschiedenis duidelijk te merken. Dit blijkt ook uit de historische inleiding over de hervorming en de belijdenis van de kerk, die vooraf gaat aan de verklaring van de Nederlandse Geloofsbelijdenis. Rotterdam had een duidelijke stelling over geschiedenis en geschiedschrijving, wat duidelijk wordt uit zijn voorwoord in zijn werk *Gods weg met Nederland*, waarin hij de stadhouder er met de volgende woorden op wijst: 'Dit boek vertoont de werken van Gods Voorzienigheid en hoe Uwe Vaders, de gezegende werktuigen in Gods hand tot heil van Engeland en Nederland geweest zijn. Uwe doorluchtige Hoogheden zullen in dezen letterschat, zeggende met Blomhert, groote dingen ontdekken, welker kennis Uwe Hoogheden, zo niet altoos, tenminsten in den dageraad van uw leven zo noodig als nuttig is, om na te speuren.'⁴⁴

⁴³ J. Wesseling, *De Afscheiding van 1834 in Friesland*, deel 1, (Groningen: De Vuurbaak, 1980), 63.

⁴⁴ Rotterdam in: C. Huisman, *Neerlands Israël: Het natiebeseef der traditioneel- gereformeerden in de achttiende eeuw*, (Dordrecht: J.P. Van den Tol, 1983), 67.

Balthasar Bekker – Van de Voorzienigheid, en de regeering aller dingen

Opbouw van de tekst:

De verklaring van Artikel 13 uit de Nederlandse Geloofsbelijdenis begint met een tekst uit Klaagliederen, die vervolgens het hele hoofdstuk wordt meegenomen en, op elke oneven pagina, bovenin staat afgedrukt.

Aan de hand van enkele thema's behandelt Bekker vervolgens het leerstuk over de voorzienigheid van God. De verklaring bestaat uit drie delen, die elk een aantal thema's met zich meebrengen. In het eerste deel gaat het over de voorzienigheid als troost. In het tweede deel wordt de leer van de voorzienigheid die volgt uit de Geloofsbelijdenis behandeld. Het derde deel omvat een uitwerking van de verschillende dwalingen op het punt van Gods voorzienigheid en als afsluiting een vermaning aan de lezer.

Inleiding

God, schepping, voorzienigheid

'Wie seit wat 't welk geschied, zo 't de Heere niet en beveelt? Gaat niet uit den mond des Allerhoogsten het quade en het goede?'⁴⁵

Aan de hand van deze tekst begint Bekker met de uitleg van wat voorzienigheid werkelijk is en de noodzaak van het belijden van voorzienigheid. Op de eerste pagina zijn direct al een aantal opvallende zaken te noemen. De Geloofsbelijdenis zet in met het geloof in de voorzienigheid van God:

'Wij geloven, dat die goede God, nadat Hij alle dingen geschapen had, deze niet heeft laten varen, noch aan het geval of de fortuna heeft overgegeven, maar ze naar Zijn heiligen wil alzo stiert en regeert, dat in deze wereld niets geschiedt zonder Zijn ordinantie; hoewel nochtans God noch auteur is, noch schuld heeft van de zonde, die er geschiedt.'⁴⁶

Bekker neemt echter deze stelling niet als startpunt van zijn uitleg, maar begint, aan de hand van Klaagliederen 3:37 en 38, juist met het schrijven dat de '[...]Atheïsten, dat is Ongodisten ende Godversakers'⁴⁷ de voorzienigheid ontkennen en daarom met recht deze benamingen krijgen. Waar de Geloofsbelijdenis juist insteekt met wat wij geloven, begint Bekker met wat sommigen *niet* geloven. Vervolgens maakt hij duidelijk dat voorzienigheid noodzakelijk geloofd dient te worden: het geloof in God is ook geloven in Zijn voorzienigheid, omdat dit onlosmakelijk verbonden is aan God en vice versa. Volgens hem neemt de Bijbel deze twee opvattingen ook gelijk, zodat zij die óf God óf Zijn voorzienigheid ontkennen, beiden atheïsten zijn.⁴⁸ Evenzo wordt de leer van de schepping altijd samengenomen met de leer van de voorzienigheid, omdat voorzienigheid een onderdeel is van de schepping, en de schepping niet begrepen kan worden zonder voorzienigheid. Dat is volgens Bekker het antwoord dat de Belijdenis geeft, in navolging van het antwoord op de 26ste vraag uit de Heidelberger Catechismus.

⁴⁵ Klaagliederen 3:37,38 in: B. Bekker, *De leere der Gereformeerde Kerken van de Vrye Nederlanden, begrepen in derselver geloofsbelydenisse: van woord tot woord verklaard en tot gebruik na eisch van saken toegepast in 39 predikationen / voor desen stuksgewijse vervolgens uitg. ende nu te samen in een boek begrepen van Baltasar Bekker*, (Amsterdam: Daniël van den Dalen, 1696), 185.

⁴⁶ *Nederlandse Geloofsbelijdenis*, Artikel 13: "Van de voorzienigheid Gods en de regeering aller dingen".

⁴⁷ Bekker, *De leere der Gereformeerde Kerken*, 185.

⁴⁸ Bekker, *De leere der Gereformeerde Kerken*, 185.

Deel 1

Voorzienigheid als troost

Het eerste wat voorzienigheid bewerkt is troost. De teksten uit de Bijbel die spreken over voorzienigheid zijn primair bedoeld '[...] tot vertroosting des Joodschen volk [...]'.⁴⁹ Door alle omstandigheden heen mocht het Joodse volk zich richten op de goedheid en de rechtvaardigheid van God en dit is niet anders dan Zijn voorzienigheid. Zo is het niet mogelijk dat een oorzaak zonder God iets kan bewerkstelligen, maar ook dat God machtig is te doen wat Hij wil. Er kan dus niets gebeuren zonder dat God het bestuurt. Om dit te begrijpen moeten we zien '[...]dat hij de Allerhoogste is / die als den Hemel heeft tot zijnen troon / en Hemel en aarde besitt'.⁵⁰ Tegelijk moet daarbij ook beleden worden '[...]dat alles wat God doet den mensche niet gemakkelijk / en daarom ook niet aangenaam en is : so leert ons de Profeet noch duideliker / dat het aan ons oordeel al so weinig staat als aan ons willen of vermogen / wat ons goed of quaad is ; seggende / dat al so wel *het quade* als *het goede* uit den mond des Allerhoogsten gaat'.⁵¹

Uitleg

Na deze inleiding begint Bekker met de behandeling van de Geloofsbelijdenis. Hij behandelt Artikel 13 in drie delen. In de eerste plaats wordt beleden wat de waarheid van het leerstuk van de voorzienigheid is, vervolgens wordt er gesproken van de troost die de voorzienigheid met zich meebrengt en worden leerstellingen die in strijd zijn met een goed begrip van de voorzienigheid verworpen.⁵²

Deel 2

De natuur van God en de natuur van de schepping

De leer van de voorzienigheid bestaat in de eerste plaats uit een ontkenning: wij geloven dat God, nadat Hij alle dingen heeft geschapen, Zijn schepping niet loslaat of aan het lot of toeval overlaat. In Artikel 13 staat dat God de schepping 'niet heeft laten varen'.⁵³ Bekker refereert hierbij aan een eerdere versie van de Nederlandse Geloofsbelijdenis, waarin deze frase nog niet stond.⁵⁴ De reden dat het hier wel staat is om aan te tonen dat het gaat om de goede God, die zijn bijzonder volk niet vergeet, noch verlaat.⁵⁵ God is volmaakt en zijn bestaan en willen zijn onveranderlijk. Daardoor kan Hij niet vernietigen wat Hij eens begon, maar laat Hij Zijn schepping ook niet onverzorgd. Zijn werking is bovendien eeuwig, net zoals Zijn wezen eeuwig is, waardoor Hij Zijn schepping niet kan laten gaan. De veranderingen die gezien worden, zijn veranderingen in een schepsel. God laat een schepsel worden en daarna leven zolang Hij wil. 'Dat worden en dat blyven duren onderscheiden wy in 't schepsel ; maar de werkinge des Scheppers is deselfde / waar door het word en duurt / eerst wesen krygt en in het eerste wesen blyft'.⁵⁶ Als wij Hem onderscheiden zoals we Zijn schepselen onderscheiden, zouden we Hem in wie Hij is aantasten. Zo zou de Maker van alles gelijk worden aan het maaksel, wat gelijk staat aan heidens gedachtegoed.⁵⁷

Ook in de natuur is de voorzienigheid te zien. In de loop van de natuur is een algemene leiding te bemerken. Dit vloeit volgens Bekker voort uit het feit dat God Zijn schepping niet loslaat. Als de mens niet aan het lot of toeval overgelaten wordt, geldt dat ook voor de natuur. De natuur wordt geleid,

⁴⁹ Bekker, *De leere der Gereformeerde Kerken*, 186.

⁵⁰ Bekker, *De leere der Gereformeerde Kerken*, 187.

⁵¹ Bekker, *De leere der Gereformeerde Kerken*, 187.

⁵² Bekker, *De leere der Gereformeerde Kerken*, 187.

⁵³ *Nederlandse Geloofsbelijdenis*, Artikel 13.

⁵⁴ Er zijn verschillende correcties geweest van de tekst van de Geloofsbelijdenis, bijvoorbeeld volgens: N.H. Gootjes, *The Belgic Confession, Its History and Sources*, (Grand Rapids, Michigan: Baker Academic, 2007), 155, 180

⁵⁵ Bekker, *De leere der Gereformeerde Kerken*, 188.

⁵⁶ Bekker, *De leere der Gereformeerde Kerken*, 189.

⁵⁷ Bekker, *De leere der Gereformeerde Kerken*, 189.

omdat God Zijn schepping ‘niet heeft laten varen’.⁵⁸ Voorzienigheid moet dan ook noodzakelijk begrepen worden: Als God er is, moet er ook voorzienigheid zijn.

Onderhouding en regering

In de Geloofsbelijdenis wordt de voorzienigheid Gods begrepen als de regerende werking van God over alles. Bekker noemt echter ook de onderhouding van de schepping als een belangrijk gegeven om de voorzienigheid te duiden. Hiermee refereert hij aan Zondag 10 van de Heidelberger Catechismus, waarin voorzienigheid expliciet benoemd wordt als ‘[...]de almachtige en alomtegenwoordige kracht Gods, door welke Hij hemel en aarde, mitsgaders alle schepselen, gelijk als met Zijn hand nog onderhoudt, en alzo regeert[...]’.⁵⁹ Wat Bekker bedoelt met de onderhoudende kracht werkt hij echter verder niet uit. Wat de regerende kracht betreft wil hij nog eens duidelijk maken dat het onmogelijk is dat God Zijn schepselen leed aan doet. God is onberispelijk en Zijn wil verschilt van die van Zijn schepselen. Dat betekent dat er niets kan gebeuren zonder Zijn wil of ordonnantie. Ook bij dit punt refereert Bekker aan een eerdere versie van de Nederlandse Geloofsbelijdenis. In die versie stond er niet ‘ordonnantie’, maar ‘verordening’, wat hij een beter woord in deze context vond en het om die reden nog wel in de verklaring wilde noemen.⁶⁰

Gods regering over Zijn schepping wil niet zeggen dat Hij de auteur van het kwade is. Hoewel in het gedeelte uit Klaagliederen 3 staat dat het kwade en het goede uit de mond van de Allerhoogste komen, moet hier wel een nuance in aangebracht worden. Als het gaat om het kwade, dan is er een onderscheid aan te brengen tussen verschillende soorten kwaad. Enerzijds is er de zonde, datgene wat God verboden heeft. Anderzijds is er de straf, welke volgt uit Gods gerechtigheid, als gevolg op de zonde.⁶¹ Hieruit volgen een waarschuwing en een bevestiging voor de mens. De waarschuwing is dat God niet de auteur van zonde is, maar er ook geen schuld aan heeft, omdat er geen onrechtvaardigheid is bij God. De bevestiging is dat Zijn macht en goedheid groot en onbegrijpelijk zijn en Hij zijn werk rechtvaardig en goed doet, zelfs wanneer de duivelen en goddelozen onrechtvaardig handelen.⁶²

Gods macht en goedheid, die voor Zijn schepselen onbegrijpelijk zijn en boven het verstand uit stijgen, liggen ten grondslag aan Zijn regering. God kan niet anders dan rechtvaardig handelen, maar de schepselen kunnen, al is het onder Zijn regering, wel onrechtvaardig handelen. God is niet bepaald onder een wet, dus kan Hij ook geen overtreding begaan. Daarbij komt dat God alles wat de mens verkeerd en tot het kwade heeft gedaan ten goede laat keren.

Duivelen

Bij de uitleg van de regering van God komt ook een ander bijzonder aspect naar voren. In de Geloofsbelijdenis wordt gesproken over duivelen: ‘Waarop wij ons verlaten, wetende, dat Hij de duivelen in den toom houdt, en al onze vijanden, die ons, zonder Zijn toelating en wil, niet schaden kunnen.’⁶³ Bekker verklaart dat ‘duivelen’ mensen zijn ‘[...] die niet anders doen dan liegen / lasteren en schelden: gelijk dat elders van my meer dan eens getoond is; ende nu ook also wel bekend / dat die den Bybel na behoren leest / het selve sonder iemants nadere verklaringe daar uit verstaat.’⁶⁴ Er is geen expliciete verwijzing naar de tekst waar hij op doelt, maar aangezien hij al enkele jaren voor de publicatie van zijn uitleg van de Nederlandse Geloofsbelijdenis de *Betoverde Weereld* heeft geschreven, is het niet ondenkbaar dat hij hiermee refereert aan dat werk. Opvallend is in ieder geval wel dat hij ‘duivelen’ niet als aparte, concrete dan wel geestelijke, wezens ziet, maar daarbij refereert

⁵⁸ Nederlandse Geloofsbelijdenis, Artikel 13.

⁵⁹ Heidelberger Catechismus, Zondag 10, vraag en antwoord 27.

⁶⁰ Bekker, *De leere der Gereformeerde Kerken*, 190.

⁶¹ Bekker, *De leere der Gereformeerde Kerken*, 191.

⁶² Bekker, *De leere der Gereformeerde Kerken*, 191.

⁶³ Nederlandse Geloofsbelijdenis, Artikel 13.

⁶⁴ Bekker, *De leere der Gereformeerde Kerken*, 192.

aan mensen die kwaad van zin zijn.⁶⁵ Zoals eerder aangegeven past dit in de lijn van het Verlichtingsdenken, waarbij getracht werd het zogenaamde bijgeloof van de mensen tegen te gaan.

Verhouding geloof en verstand

In de Geloofsbelijdenis komt naar voren dat het niet goed is om datgene wat God doet en boven het menselijk begrip uitgaat volledig te willen onderzoeken. Bekker verklaart dat het vanzelfsprekend is dat iemand zichzelf niet meer ten laste kan leggen dan zijn verstand machtig is. Zelfs Salomo was niet bij machte Gods werken uit te vinden. Dit gegeven betekent dat de mens met eerbied om dient te gaan met de oordelen van God. Anderzijds moet de mens met matigheid omgaan met datgene waar het menselijk begrip wel bij kan komen. Bekker verklaart dit aan de hand van 1 Korinthe 4:6: De grens van die matigheid is het meer willen weten en kennen dan wat er geschreven is. De wijsheid van de mens over God en Zijn voorzienigheid is te kennen uit de openbaring. De verborgen dingen zijn niet voor onze kennis bedoeld.⁶⁶ De vraag is wel wat Bekker hier precies mee bedoelde en waar volgens hem de grens ligt tussen redelijke en buitensporige kennis. Als hij zich duidelijk geprofileerd had als Cartesiaan, zou kennis juist een centraler karakter moeten hebben.⁶⁷ Het opvallende is echter dat hij hierin wel de Geloofsbelijdenis lijkt te volgen. Hoe dit met elkaar te rijmen valt is enkel speculeren. Wellicht liet hij een ieder vrij deze zin te interpreteren zoals men wilde. Het zou ook kunnen zijn dat hij dit mondeling anders toegelicht heeft, afhankelijk van wie hij onder zijn gehoor had. Een andere reden zou kunnen zijn dat hij met deze verklaring een algemene verklaring op het oog had en om die reden bepaalde uitspraken die de discussie zou opwerpen enigszins ingedekt heeft. De keerzijde van de laatste redenering zou overigens zijn dat hij in zijn radicale karakter, zoals volgde uit bijvoorbeeld de *Betoverde Weereld*, afgevlakt was.⁶⁸

Ook hierin komt het troostende karakter van Gods voorzienigheid naar voren. Gods goedheid reikt verder dan het verstand van de mensen. Als een vader waakt Hij over zijn schepping, wat veel meer inhoudt dan een aardse vader die voor zijn kinderen zorgt. Er gebeurt niets zonder de wil van God, zelfs al onze haren zijn geteld.⁶⁹ Een ander troostend aspect is Gods bescherming van Zijn schepping. God houdt de duivelen en de vijanden die de rechtvaardige mensen lasteren 'in den toom'.⁷⁰ Ook hierbij heeft hij een bepaalde definitie van 'duivelen'. Wederom gaat het om een typering van menselijk gedrag, namelijk '[...] *verklikkers* en verspieders onser feilen en misgrypingen / en self ook *lasteraars* van onsen goeden wandel in den Heere Christus / als te sien is'.⁷¹

Verwerping van de dwalingen

Na de tweede uitwerking van de troost die de voorzienigheid van God met zich mee brengt komt Bekker op het slot van het 13^e artikel van de Geloofsbelijdenis, waarin aandacht wordt geschonken aan de ideeën van de Epicureëen. Bekker meldt dat er in eerste instantie werd gesproken over de 'opinie' van de Epicureëen, maar dat 'verdoemlijke dwaling' veel sterker aangeeft waar het op staat.⁷² In zijn uitleg van dit punt laat hij de verschillen zien tussen de Stoïci en de Epicureëen en het verschil tussen deze twee groeperingen en Paulus, namelijk dat de eerste groep wel geloofde in een vorm van voorzienigheid, maar de laatste groep niet. Het verschil tussen Paulus en de Stoïci is dat de Stoïci voorzienigheid niet *onder* Gods handelen zien, maar als een kracht *boven* God, door een aaneenschakeling van een aantal natuurlijke, noodwendige oorzaken.⁷³ Het verschil met de Epicureëen is dat zij het bestuur van en de regering over de wereld overlaten aan toeval en geluk. Dit

⁶⁵ Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam*, 279.

⁶⁶ Bekker, *De leere der Gereformeerde Kerken*, 193.

⁶⁷ Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam*, 275.

⁶⁸ Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam*, 275.

⁶⁹ Bekker refereert hierbij aan Mattheüs 16: 29,30 – wat niet bestaat. Hier is bedoeld: Mattheüs 6:29,30: Bekker, *De leere der Gereformeerde Kerken*, 193.

⁷⁰ Bekker, *De leere der Gereformeerde Kerken*, 194.

⁷¹ Bekker, *De leere der Gereformeerde Kerken*, 194.

⁷² Bekker, *De leere der Gereformeerde Kerken*, 194.

⁷³ Bekker, *De leere der Gereformeerde Kerken*, 194.

is echter niet Bijbels, aldus Bekker, omdat '(...) de Schrift uytdrukkelijk in onsen text verwerpt / dat iets geschieden soude dat de Heere niet beveelt.'^{74,75}

Deel 3

Alles in de wereld wordt door God bestuurd

Bekker laat ook zien dat de Bijbel wel spreekt van toeval, maar dat dit altijd vanuit het perspectief van de mens is. Hoewel het vanuit de mens kan lijken dat er sprake is van toeval, moet men steeds weer in gedachten houden dat '(...) in onsen aansien het toevalligste van allen: nochtans besonder onder Gods bestiering staan.'⁷⁶

Bekker gaat hierna verder met zijn verklaring van de verschillende dwalingen die er zijn. De ideeën van de Epicureëen zijn door Spinoza nieuw leven ingeblazen. Alles wat God doet, moet Hij noodzakelijk zo doen. Het is niet mogelijk dat God het anders doet dan Hij doet, wat Zijn vrije bestuur dus weg neemt. Maar wanneer er gelet wordt op de ongewone, niet-dagelijkse dingen die voorkomen, waarvan de oorzaak niet kenbaar is aan de mens, dan is dat toch het bewijs van de voorzienigheid van God.

Anderzijds is er ook de dwaling die nauw verwant is aan het Manicheïsme. Het Manicheïsme wordt in het 13^e Artikel van de Geloofsbelijdenis niet genoemd, tot spijt van Bekker. De godheid van Christus wordt op de snoodste manieren ingevuld door deze groepering, ook bij het Manicheïsme dat ten tijde van Bekker voor kwam. Ondanks dat er in de Geloofsbelijdenis geen verwijzing is hiernaar, hoewel dat bij het 13^e Artikel het beste zou passen, maakt Bekker er wel melding van en wil hij aantonen, met hetzelfde bewijs als hij gebruikte tegen de Epicureëen – namelijk dat alles wijst op de voorzienigheid van God – , dat deze stroming ook een 'verfoeilijcke doling' is.⁷⁷ Volgens Evenhuis zou Bekker zich met deze benaming richten op zijn tegenstanders, die zijn ideeën over onder andere de duivelen verfoeien, wat mijns inziens niet ondenkbaar is.⁷⁸

De interpretatie van de voorzienigheid van God kan verschillende twisten veroorzaken. Bekker werkt er in zijn verklaring een aantal uit en verdedigt deze waar mogelijk.

Of God is geen God, of zowel het allerminste als het allermeeste moeten gelijk van Hem afhankelijk zijn, in werk en wezen. Als iets niet van Hem afhankelijk is moet het uit zichzelf bestaan en zelf van God zijn. Anders is het afhankelijk van het schepsel, welke weer afhankelijk is van God.⁷⁹

*Of God is geen God, of Hij bestuurt zowel de wil als de kracht van het schepsel dat redemchtig is, hetzij mens, hetzij geest.*⁸⁰

Of er is geen God, of Hij bestuurt zowel het kwade als het goede. Als alleen het goede van God voortkomt, staat het kwaad op zichzelf of uit een andere oorzaak dan een oorzaak vanuit God en dus

⁷⁴ Bekker, *De leere der Gereformeerde Kerken*, 195.

⁷⁵ Bij dit gedeelte noemt Bekker ook de namen Hesychius en Efatas. Van de hand van Hesychius van Alexandrië is een Grieks lexicon. Dat heeft Bekker gebruikt om uit te leggen hoe de Grieken het woord [*eimarméne*] uitleggen en gebruiken, welke te lezen is op pagina 194 van zijn verklaring: 'Eimarméne', in: H. Alexandrinus, *Hesychii Alexandrini Lexicon*, recensuit et emendavit Kurt Latte, vol.2, (Havniae: Ejnar Munksgaard Editore, 1966), 31.

⁷⁶ Bekker, *De leere der Gereformeerde Kerken*, 195.

⁷⁷ Bekker, *De leere der Gereformeerde Kerken*, 196.

⁷⁸ Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam*, 305.

⁷⁹ Bekker, *De leere der Gereformeerde Kerken*, 197.

⁸⁰ Het is mij onduidelijk wat Bekker bedoelde met de tekst die hierbij hoort: 'Op dat het schepsel geenen vryen wille hebbe / verder dan in meedewuftheid en verkiezinge bestaat / die van God afhangt en beteugeld word.' De term 'meedewuftheid' is niet eenduidig. Afgeleid van het woord 'wuftheid' zou het iets betekenen in de richting van 'oppervlakkigheid' of 'lichtzinnigheid' (Woordenboek der Nederlandsche Taal, <http://gtb.inl.nl/?owner=WNT>). Hoe Bekker dit woord bedoeld heeft in deze context is niet duidelijk. Bekker, *De leere der Gereformeerde Kerken*, 197.

God. De leer om het kwaad als afzonderlijk beginsel te stellen is onderdeel van de leer die de Manicheeërs aanhangen. Bekker erkent dat dit een lastig punt is: hoe kan het immers dat God het kwaad bestuurt én verbiedt? Als men dit ontkent, ontkent men ook dat God de macht heeft het kwaad te weren. Dit is één van de zaken die boven het verstand van de mensen uitgaat. Bekker legt heel beeldend uit hoe beperkt het menselijk verstand kan zijn:

‘Doch dit op ’t allereffenst over een te brengen / is in ’t vermogen niet van ons verstand ; dewijle nooit het eindig met het gene dat oneindig is kan vergeleken worden / en noch so veel te minder over een gebracht. Dan twee gelijke / dat is eindige / het zy saken het zy handelingen / is dat self niet wel te doen. Sie ik na boven / ik sie klaerlik wat daar boven is, sie ik na onder toe / so sie ik klaarlik wat beneden is. Maar ik en kan niet teffens opwaarts / na voren en na achteren toe sien. So veel te meer is mijn verstand omtrent het goddelijk bepaald.’⁸¹

Voorzienigheid en zonde

Ondanks zijn beeldende illustratie van het beperkte verstand van de mens probeert Bekker toch te laten zien hoe het kwaad kan rijmen met Gods volmaaktheid. In de eerste plaats is God niet door een wet verplicht om het kwaad en de zonde te beletten. Dat betekent ook dat er geen wet is die God verbiedt zonde en kwaad toe te laten. Waar de mens zondigt in Zijn daden is Hij niet zondig. De mens is niet zondig in de natuurlijke daad, maar zondigt naar de wet die God gegeven heeft. Hij wil dat de mens het menselijke en het Goddelijke onderscheidt, terwijl de mens juist geneigd is dat samen te nemen met zijn beperkt verstand.

Wanneer een mens zondigt, heeft hij, zo stelt Bekker, daarbij niet stilgestaan bij de voorzienigheid van God. De mens begaat zonden om zijn eigen begeerten te vervullen en niet om God te dienen. Gods voorzienigheid betekent ook dat Hij al wist welke zonde een mens op een bepaald moment zou doen. Het betekent daarnaast dat de mens al kennis had van de wet die God gesteld had als verbod op de zonde.⁸² Wanneer een mens zonde begaat kan hij niet op grond van Gods voorzienigheid van die zonde gereinigd worden. Wanneer een mens kwaad aangedaan wordt door zonden van anderen, moet hij die anderen niet beoordelen op grond van de wet die God tegen de zonde gesteld heeft, maar kan hij zich wel beroepen op de voorzienigheid ‘(...) die wil dat gy dat lyd’.⁸³

De leer van de voorzienigheid wordt op allerlei manieren door de mensen beperkt en verdorven gehanteerd. Men moet bij zichzelf onderzoeken of de ideeën van de Epicureërs en Manicheeërs niet leven. Over het verdere leven van Spinoza en Epicurus wil Bekker echter geen oordeel uitspreken. ‘Geen filosoof heeft Epikurus in geschiktheid van sijn leven overtroffen ; noch hebben wy ooit kunnen weten / dat op 't uiterlike leven van Spinosa ites [sic] te seggen viel. Wat sal 't dan zijn / so sy noch tegen ons eens opstaan in den dagh des oordeels / ons te overtuigen / dat wy erger leefden dan sy leerden?’⁸⁴

Voorzienigheid als vermaning

Het begrijpen van de voorzienigheid van God heeft twee uitwerkingen. Enerzijds moeten de gelovigen God vrezen en Hem ‘(...) kinderlike eerbiedigheid bewijzen’.⁸⁵ Zij mogen weten dat God hun Vader is en hen niet onverzorgd laat. De onrechtvaardige mensen moeten Hem vrezen omdat Hij hun Rechter is. Als iemand de mens iets ontnemt, zo ontnemt God het ook van hem. Maar als Hij iets ontnemt van een mens, heeft Hij het ook gegeven. Daarvoor moet de mens Hem juist danken. De gelovige moet vasthouden aan de belofte dat God datgene wat Hij geschapen heeft ook zal houden en tot Zijn eer en tot zaligheid van de mensen regeert. Alles wordt door Hem geleid, bepaald

⁸¹ Bekker, *De leere der Gereformeerde Kerken*, 197.

⁸² Bekker, *De leere der Gereformeerde Kerken*, 197.

⁸³ Bekker, *De leere der Gereformeerde Kerken*, 198.

⁸⁴ Bekker, *De leere der Gereformeerde Kerken*, 200.

⁸⁵ Bekker, *De leere der Gereformeerde Kerken*, 200.

en bestuurd. En met die vermaning en bemoediging besluit Bekker zijn uitleg van het 13^e Artikel, met tot slot de woorden: 'U zy dan lof en dank geseid tot in der eewen eewigheid. Amen.'⁸⁶

⁸⁶ Bekker, *De leere der Gereformeerde Kerken*, 201.

Arnoldus Rotterdam – Van de Voorzienigheid Gods en de regering aller dingen

Opbouw van de tekst

De verklaring van Artikel 13 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis heeft, net als de verklaring van de andere artikelen, een karakteristieke opbouw. Zo is aan het begin van de verklaring de tekst van Artikel 13 opgenomen. Daarachter zijn 58 vragen en antwoorden opgenomen, die de tekst van het Artikel behandelen en verklaren. Aan de hand van die vragen en antwoorden heeft Rotterdam getracht een begrijpelijke uitleg te maken en inzicht te geven in de leer van de voorzienigheid van God.

Deze vraag- en antwoordstructuur is bijzonder voor een uitleg van de Geloofsbelijdenis. De tekst van de Heidelberger Catechismus, die ook opgebouwd is uit vragen en antwoorden, is bekend. Omdat de Geloofsbelijdenis uit artikelen bestaat die per thema geordend zijn, is het opvallend dat Rotterdam juist de catechismusvorm gebruikt om deze artikelen uit te leggen. De catechismusvorm zou een pleidooi voor de instandhouding van de gereformeerde orthodoxie kunnen zijn.⁸⁷ Anderzijds moet vermeld worden dat de verklaring van de Nederlandse Geloofsbelijdenis gevormd is door preken die hij erover gehouden heeft. Wellicht is deze vorm dus op zichzelf niet zozeer een pleidooi voor de gereformeerde orthodoxie, maar meer bedoeld als didactisch middel om de gemeente te bereiken. In ieder geval laat de catechismusvorm zien dat Rotterdam het verlangen had een begrijpelijke verklaring te geven van de Geloofsbelijdenis.

Verklaring van Artikel 13

Vr.&antw. 1-3⁸⁸: Na het citaat van Artikel 13 van de Geloofsbelijdenis wordt de vraag gesteld of het niet voldoende is dat alles eens geschapen is en bestaan heeft gekregen. Rotterdam toont aan dat alles ook onderhouden en bestuurd moet worden. Dat kunnen de schepselen niet zelf, omdat zij niet van zichzelf zijn. Om dit te illustreren gebruikt hij een beeld van de Egyptenaren, waarbij God een keten vanuit de hemel vasthoudt, waaraan de hele aarde is vastgeketend. Wanneer Hij de keten los zou laten, zou de hele aarde verloren gaan. Met dit voorbeeld laat Rotterdam de urgentie zien van het geloven in de voorzienigheid van God. De naam van voorzienigheid is er één uit velen. Anderen zouden spreken over Gods weg, regering, zorg voor Zijn schepping en Gods dragen van alle dingen.

Vr.&antw. 4: De betekenis van het woord voorzienigheid is terug te voeren op de Griekse en Latijnse vertaling ervan: *pronoia* in het Grieks en *providentia* in het Latijn. Het zegt eigenlijk: het van te voren weten of zien, vóór het gebeurt. Omdat diegene die voorziet in staat is zorg te dragen over personen en zaken ligt de betekenis van *voorzienigheid* dichterbij 'verzorgen' of 'beschikken'. Ook het Hebreeuwse *ra'a* is in overeenstemming met dit begrip (Gen. 22:8).⁸⁹

Vr.&antw. 5-6: De inhoud van Artikel 13 is de leer van de Goddelijke voorzienigheid, Gods regering van alle dingen die tot vertroosting van de gelovigen leidt.

In de eerste plaats omvat de inhoud van het artikel de leer van Gods voorzienigheid, welke bestaat uit twee kanten:

- a. Ontkenning: God laat niet gaan waar Hij mee begonnen is.
- b. Bevestiging: Niets gebeurt zonder Zijn wil.

⁸⁷ R. Bisschop, 'Rotterdam, Arnoldus', 439.

⁸⁸ A. Rotterdam, *Zions Roem en Sterkte*, 301. In de oorspronkelijke tekst is er geen sprake van nummering van de vragen en antwoorden. Omdat het de analyse van de tekst prettiger leesbaar maakt heb ik elke afzonderlijke vraag en antwoord genummerd. Per nieuwe pagina in de editie die ik gebruik heb, wordt dit aangegeven in voetnoten, zodat de behandelde tekst eenvoudig te herleiden is.

⁸⁹ A. Rotterdam, *Zions Roem en Sterkte*, 302.

Het gaat bij de voorzienigheid van God om de verdediging van Gods rechtvaardigheid, maar ook om de erkenning dat voorzienigheid de mens en het menselijke begrip te boven gaat. Ook het gebruik van deze leer, namelijk tot troost in tegenspoed en vertrouwen op God, komt aan de orde. Tot slot verwerpt en verfoeit de Geloofsbelijdenis de leer van de Epicureëen – die zeggen dat God zich nergens mee bemoeit, maar alles door toeval laat gebeuren. Door deze thema's te benoemen volgt Rotterdam de indeling van Artikel 13 van de Geloofsbelijdenis heel secuur, zodat beide naast elkaar gelegd en gelezen kunnen worden.

Vr.&antw. 7-10: Een van de aspecten die aan de orde komt in het Artikel is de belijdenis van de voorzienigheid van God.⁹⁰ Het bewijs van Zijn voorzienigheid is te vinden in de Bijbel en vanuit het zijn van God. Een God zonder voorzienigheid is een onvolmaakt God. Zijn voorzienigheid volgt ook uit Zijn onafhankelijkheid en uit Zijn Goddelijke wijsheid, goedheid en macht. In de natuur is deze werking te herleiden uit de vaste orde van de schepping, zoals de wisseling tussen dag en nacht en de seizoenen, maar ook de verschillende soorten, zoals mensen, dieren, bomen en planten.⁹¹ Rotterdam benadrukt hiermee dat voorzienigheid over *alles* gaat. Pas wanneer dit helder is, kan de verdere tekst behandeld en begrepen worden.

Vr.&antw. 11: Er zijn ook moeilijkheden aan te wijzen in dit leerstuk. Een voorbeeld hiervan is de vraag waarom het de goddeloze zo vaak goed vergaat in het leven, terwijl de gelovige vaak zoveel te verduren heeft. Volgens Rotterdam is hier niet echt sprake van een vast patroon. Soms leeft de gelovige in voorspoed, soms niet. Bovendien is niet alles wat wij als 'goed' beschouwen daadwerkelijk goed, wat eveneens geldt voor dingen die wij als 'kwaad' beschouwen. Daarbij werkt tegenspoed vaak juist ook tot nut van de gelovige, in tegenstelling tot de voorspoed aan de goddeloze, welke God '(...) meermalen gebruikt tot eene roede Zijner verbolgenheid.'⁹² Tot slot moet de gelovige in gedachten houden dat het moment van de vergelding niet hier en nu, maar op de dag van het laatste oordeel zal komen. Dit is bedoeld als troost, maar ook als vermaning, zodat de gelovige niet jaloers wordt op de goddeloze, maar uitziert naar het moment dat hijzelf verlost zal worden van het kwaad.

Vr.&antw. 12-13: Om het leerstuk van de voorzienigheid van God te begrijpen moet men volgens Rotterdam helder houden dat het werk van de voorzienigheid enkel aan God toegeschreven kan worden. Dit betekent ook dat voorzienigheid het werk van de Drie-enige God is. In de Bijbel komen tekstpassages voor waarin de voorzienigheid aan de Zoon (Kol. 1:17) en de Heilige Geest (Ps. 104:30) worden toegeschreven, maar toch vooral ook aan de Vader.⁹³ De nadruk op de Drie-eenheid van God komt overigens in het 13^e Artikel niet duidelijk naar voren. De vraag is waarom Rotterdam dit wel benoemd heeft, terwijl de Artikelen 8-11 van de Geloofsbelijdenis de leer van de Drie-eenheid behandelen en deze in Rotterdams uitleg van de Geloofsbelijdenis ook behandeld worden. Mijns inziens wilde Rotterdam hiermee nog eens helder maken dat ook de werking van de Voorzienigheid aan de *Drie-enige* God toegeschreven dient te worden.

Vr.&antw. 14-17: God werkt voorzienigheid door het bevel van Zijn wil. Er gebeurt *niets* in de wereld zonder Zijn toestemming. Dat betekent dat voorzienigheid over de kleine dingen gaat: zelfs over haren en musjes. Maar ook de grote dingen worden bestuurd door God, zoals de loop van de natuur. Dat God de allerkleinste dingen bestuurt wil echter niet zeggen dat er klein over Hem gedacht moet worden. Het denken in klein en groot zoals wij dat doen, doet Hij niet. God heeft ook de allerkleinste dingen geschapen en zij betekenen ook veel. Dit is een kenmerkende vraag die Rotterdam stelt. In zijn voorwoord komt naar voren dat er nogal eens te klein en te menselijk van God gedacht wordt.⁹⁴

⁹⁰ A. Rotterdam, *Zions Roem en Sterkte*, 303.

⁹¹ A. Rotterdam, *Zions Roem en Sterkte*, 304.

⁹² A. Rotterdam, *Zions Roem en Sterkte*, 304.

⁹³ A. Rotterdam, *Zions Roem en Sterkte*, 305.

⁹⁴ A. Rotterdam, *Zions Roem en Sterkte*, 4-5.

Het lijkt erop dat hij dit direct van de baan wil schuiven: over deze dingen kan niet te klein gedacht worden.

Vr.&antw. 18-21: Gods voorzienigheid gaat over de noodzakelijke loop van de natuur, gezondheid en ziekte, rijkdom en armoede, eten en drinken en het groeien van gewassen, planten en bomen. In Zijn voorzienigheid zijn ook het lot en het toeval besloten. Dit zijn de dingen die, naar het verstand van de mens, gebeuren zonder een logische of vaststaande samenhang tussen oorzaak en gevolg.

Vr.&antw. 22: Dan vervolgt Rotterdam de verklaring van de tekst, door de drie aspecten van de voorzienigheid van God te benoemen en te behandelen, namelijk: ' 1. De onderhouding. 2. De medewerking. 3. De regeering.'⁹⁵

Vr.&antw. 23-25: De onderhouding van Zijn schepping houdt in dat God alles bewaart en behoudt waarin het gesteld is, Hij zal het niet laten vergaan. Hij onderhoudt de schepping op verschillende manieren. Soms door directe onderhouding, zoals de zielen van de mensen en de engelen. Andere schepselen onderhoudt Hij door bemiddeling, zoals de dieren. De zon, maan en sterren onderhoudt Hij in hun zijn en in het getal waarin zij eens zijn geschapen. Andere schepselen onderhoudt Hij door hen voortplanting te geven. Soms onderhoudt God op bijzondere wijzen, door bijvoorbeeld wonderen. De les die de gelovige hieruit mag trekken is dat Gods onderhouding van de schepping laat zien dat een gelovige op Hem kan en mag vertrouwen in alle omstandigheden, omdat Hij alles onderhoudt.

Vr.&antw. 26 - 37: Het tweede is de medewerking. De schepping van God is niet alleen in het (voort-) bestaan afhankelijk van Zijn voorzienigheid, maar ook in de manier waarop het werkt en functioneert. Dit wordt de medewerking genoemd, 'omdat beide God en het schepsel, om zoo te spreken, concurreeren in en tot alle werkzaamheid.'⁹⁶ Hoe de mens deze medewerking moet begrijpen, laat Rotterdam zien aan de hand van enkele non-stellingen, die tonen hoe het juist niet werkt. De medewerking van God is geen gewone kracht, geen kracht die enkel invloed heeft op hoe een schepsel werkt, geen macht die een algemene wet beperkt. De medewerking is al helemaal niet een macht die werkt als de wind die een boot op zee in een bepaalde richting stuurt, maar waarbij de stuurman zelf bepaalt hoe de koers precies gaat. Rotterdam refereert hierbij aan de Pelagianen, Remonstranten en Socinianen, die daarin zelfs zo ver kunnen gaan dat ze de menselijke wil onafhankelijk van God stellen.⁹⁷

God is de eerste oorzaak van alles. Hij gaat vooraf aan de schepping en werkt in de schepping, naar Zijn bepaling.⁹⁸ Dit kan men leren uit de Bijbel, de orde van de natuur en het gebed. Omdat men om alles bidt en dankt, laat dit de afhankelijkheid aan Hem zien.

Rotterdam spreekt ook over een zekere vrijheid van de wil. De vraag die dan gesteld wordt is of die vrijheid strijdt tegen Gods werking op de wil. Hij laat dan zien dat God in elk schepsel werkt in overeenstemming met zijn natuur, waarbij de menselijke ziel gezien wordt als een redelijke ziel. Door de aandrang van de wil bewerkstelligt Hij vrijwillige daden en werkingen. Er zijn verschillende voorbeelden die deze vrijwilligheid illustreren, zoals het huwelijk, waarbij de man uit veel vrouwen kan kiezen en de vrouw de vrijheid heeft om 'ja' (of 'nee') te zeggen. Ook uit de Bijbel zijn er voorbeelden te vinden van deze vrijwilligheid, zoals Exodus 11:3, 12:36 en 1 Samuël 10:26. Christus' kruisiging is ook uit vrijwilligheid, maar wel bepaald door Gods voorzienigheid.⁹⁹

⁹⁵ Rotterdam, *Zions Roem en Sterkte*, 307.

⁹⁶ Rotterdam, *Zions Roem en Sterkte*, 308.

⁹⁷ Rotterdam, *Zions Roem en Sterkte*, 308.

⁹⁸ Rotterdam, *Zions Roem en Sterkte*, 309.

⁹⁹ Rotterdam, *Zions Roem en Sterkte*, 310.

Dit betekent niet dat alle schepselen als het ware marionettenpoppen zijn, of – om met een voorbeeld van Rotterdam te spreken – een snaarinstrument, die alleen in beweging gezet worden wanneer er met of op hen gespeeld wordt. Schepselen zijn middelen die God gebruikt, ook voor andere schepselen. Daarnaast zijn ze ook oorzaken van hun eigen werken en de gevolgen ervan. Maar dit is van een andere orde dan de eerder genoemde werking van God, hoewel zij wel leidt tot hetzelfde doel. Dit wordt in de eerste plaats getoond vanuit de Bijbel, zoals Rotterdam keer op keer doet: de mens leeft, handelt, denkt, maar zondigt ook. De Wet van God is een tweede voorbeeld hiervan. De Wet laat namelijk zien dat de daden van een mens door de mens zelf veroorzaakt worden. God kan Zichzelf echter geen wet voorschrijven. De mens kan bovendien gestraft worden vanwege zijn daden, straf is gerechtigd wanneer een wet overtreden wordt. Hierbij moet overigens in gedachten worden genomen dat God niet de oorzaak van de zonde is.¹⁰⁰ Dit laatste punt wordt onder vraag en antwoord 40-47 besproken.

Vr.&antw. 38- 39: Gods voorzienigheid gaat in de eerste plaats over de goede dingen. ‘God gebiedt het goede op het allerkrachtigst.’¹⁰¹ Hij dringt de mens aan Hem te zoeken, verlicht de mens en brengt de mens tot gehoorzaamheid aan Hem. Rotterdam lijkt de lezer hiermee op het hart te drukken dat voorzienigheid gaat om gehoorzaamheid aan God. Het goede is dat de mens God volgt, niet dat hij gelukkig is, of enkel voorspoed kent.

Vr.&antw. 40- 47: Het voorgaande heeft ook een keerzijde: Gods voorzienigheid gaat ook over de kwade dingen, over het kwaad van de straf en het kwaad van de zonde, maar God is niet de auteur van de zonde noch van het kwaad. Om te begrijpen dat God de zonde wel bestuurt, maar niet de oorzaak ervan is, moet er een onderscheid worden aangebracht tussen de beweging zelf en de omstandigheden ervan. De Wet maakt een bepaalde beweging goed of kwaad. Gods beweging moet daarvan los gezien worden, Zijn beweging is namelijk een natuurlijke beweging. Om dit duidelijk te maken gebruikt Rotterdam het beeld van de snarenspeeler weer. De speler zet de snaren aan, maar wanneer er een knarsend geluid van komt, ligt dit niet aan de speler, maar aan de snaar, die een gebrek vertoont.¹⁰² Gods werk is zeer groot: zelfs wanneer duivelen en goddelozen kwaad doen, werkt God uit Zijn rechtvaardigheid.

Dit geldt evenzo voor de zonde, zowel ervoor, als in het voortduren en in het einde van de zonde. Ervoor, omdat Hij de zonde toelaat. Hij laat omstandigheden toe, waarin de mens volmaakt gehandeld zou hebben toen hij dat nog was.¹⁰³ Doordat de mens verdorven is, handelt hij naar die verdorvenheid. Wanneer hij dan tot zonde komt en er niet tegen strijdt, weigert God Zijn genade aan hem te geven. In dat geval is het rechtvaardig om de zondaar over te geven aan zijn zonde, en zonde met zonde te straffen. Ook laat Hij de duivel toe om invloed en kracht uit te oefenen op de mens. Hij laat zelfs de zondaar doorgaan in zijn zonde.

In het voortduren van de zonde bepaalt God het onderwerp van de zonde, hoever de zonde zal gaan en hoe lang deze duurt. In het einde van de zonde, wanneer de zonde veroordeeld wordt en de mens daarvoor wordt gestraft, toont Hij Zijn rechtvaardig oordeel.¹⁰⁴ Rotterdam laat hierin vooral zien dat het onmogelijk is dat de zonde te wijten is aan Gods onrechtvaardige oordeel of handelen.

Vr.&antw. 48-49: Omdat de leer van de voorzienigheid, ook hierin, een lastig punt is om te begrijpen zijn er een aantal dingen waarvoor de mens moet oppassen. De mens moet oppassen voor ‘ijdele nieuwsgierigheid’.¹⁰⁵ Wat ons verstand te boven gaat hebben wij niet te onderzoeken. De mens moet

¹⁰⁰ Rotterdam, *Zions Roem en Sterkte*, 311.

¹⁰¹ Rotterdam, *Zions Roem en Sterkte*, 311.

¹⁰² Rotterdam, *Zions Roem en Sterkte*, 312.

¹⁰³ Rotterdam, *Zions Roem en Sterkte*, 313.

¹⁰⁴ Rotterdam, *Zions Roem en Sterkte*, 314.

¹⁰⁵ Rotterdam, *Zions Roem en Sterkte*, 314.

zich dan ook eerbiedig opstellen ten opzichte van deze dingen en tevreden zijn in wat Christus ons wil leren.¹⁰⁶

Vr.&antw. 50-51: Het derde aspect van de voorzienigheid van God is Zijn regering. Die regering bestaat uit twee delen. Enerzijds is er de regering van de gewone dingen. God regeert alles naar de door Hem vastgestelde loop van de natuur. Daarnaast regeert Hij ook in bijzondere, buitengewone dingen, door bijvoorbeeld wonderen.

Vr.&antw. 52-54: Het weten dat God alles geschapen heeft en nog onderhoudt in Zijn voorzienigheid dient tot ons nut in tijden van tegenspoed. Het leert de mens geduldig te zijn en te zien op de zorgende hand van God, geen schepsel kan tegen Zijn wil in iets verrichten. In tijden van voorspoed leert Zijn voorzienigheid de mens God dankbaar te zijn en Hem te eren voor alles wat Hij geeft.¹⁰⁷

Rotterdam werpt hierbij de vraag op hoe het kan dat een gelovige tevreden kan zijn in tegenspoed. De plaats van de gelovige in tegenspoed kent een centrale plaats in zijn verklaring van het 13^e Artikel. In zijn antwoord toont hij dat Gods Geest hierin vertroostend en ondersteunend werkzaam is. De Heilige Geest laat zien dat het kruis dat de gelovigen hebben te dragen niet zo zwaar is, door hen te wijzen op de komende heerlijkheid. Het is Gods weg die de gelovigen gaan, maar die weg leidt, door tegenspoed, naar de hemel. Deze weg is slechts van tijdelijke duur: gisteren is al geweest, wat ons morgen brengt is onbekend en wat wij vandaag te lijden hebben, is zo voorbij. Gods liefde houdt de gelovige staande onder zijn kruis. Bovendien leidt tegenspoed de gelovige weg van de wereld en leert het de gelovige afhankelijk te worden van God.¹⁰⁸ De gelovige zal niet aan het kruis onderdoor gaan, God zal de uitkomst ervan laten zien. Het is zelfs zo dat de gelovige God nog zal danken voor de weg die Hij de gelovige heeft laten bewandelen. Gods voorzienigheid troost ook op andere manieren. Niets kan de mens door toeval overkomen, omdat God in en door alles regeert en werkt. Hij zorgt als een vader voor Zijn schepping, ook in tegenspoed. Daarom mogen de gelovigen zich bij Hem veilig weten, wanneer de tegenspoed drukt. Hij zorgt ervoor dat de duivelen en vijanden geen macht op ons kunnen uitoefenen zonder Zijn toedoen.

Vr.&antw. 55-57: De leer van de voorzienigheid van God kent ook tegenstanders. De Geloofsbelijdenis noemt hier de Epicureëen, die leren dat God Zich niet bemoeit met Zijn schepping en alles maar bij toeval laat gebeuren. Hier moet ook het Stoïsche gedachtegoed genoemd worden en daarmee voornamelijk het idee van het noodlot en dat God Zelf onderworpen is aan een aaneenschakeling van oorzaken. Dit strookt niet met de voorzienigheid van God.¹⁰⁹ Rotterdam maakt niet veel woorden vuil aan deze dwalingen, wat opvallend is, zeker met het oog op het Verlichtingsdenken dat steeds meer opkwam. In tegenstelling tot het uitwerken van de stromingen en daarmee de intellectuele mens van kennis te voorzien, neemt Rotterdam enkel genoegen met het benoemen van de stromingen.

Voor Rotterdam lijken de dwalingen die in de kerk voorkomen belangrijker te zijn, namelijk de dwaling van hen die de leer van Gods voorzienigheid misbruiken. Het gaat hem om de persoonlijke dwalingen die er zijn en die dichterbij de mensen staan. De dwalingen hebben mijns inziens meer te maken met vroomheid, dan met dwalingen in de leer, hoewel het onderscheid niet zo groot is. Deze dwalende mensen zijn ondankbaar, door God niet de eer te geven voor datgene wat Hij gegeven heeft. Ook de mensen die wereldgezin zijn en de begeerten van het vlees en de gedachten volgen misbruiken deze leer. Mensen die zichzelf de eer geven van hun prestaties en vermogen, mensen die zich niet laten leren in de tegenspoeden die zij te dragen hebben en mensen die God de schuld geven

¹⁰⁶ Rotterdam, *Zions Roem en Sterkte*, 315.

¹⁰⁷ Rotterdam, *Zions Roem en Sterkte*, 316.

¹⁰⁸ Rotterdam, *Zions Roem en Sterkte*, 317.

¹⁰⁹ Rotterdam, *Zions Roem en Sterkte*, 318.

van hun tegenspoeden en de verkeerde weg inslaan, gaan allen verkeerd om met de voorzienigheid van God en moeten daarom aangesproken worden op hun misbruik ervan.¹¹⁰

Rotterdam noemt vier verschillende oorzaken van het gedrag van zulke mensen. Ten eerste gaat het om mensen in wie de invloed van de Heilige Geest en de genade te gering is. Hierdoor kan een mens zich niet oprichten in tegenspoed. Het tweede is dat de mens kortzichtig is. Hij ziet niet dat tegenspoeden leiden tot heiliging en vernieuwing, maar hij gaat zijn eigen weg. Het derde punt vloeit daaruit voort: doordat de mens niet ziet wat de juiste weg is, gaat hij de weg van zijn eigen begeerte en de geneugten die de wereld met zich mee brengt. Hij heeft niet door dat hij in feite wegwijkt in armoede. Als laatste noemt Rotterdam dat de mens niet beseft wat een zonde het is om te morren onder Gods tuchtigende hand. De mens beseft niet dat God Zijn toorn over hen uit zal storten.

Vr.&antw. 58: De laatste vraag die Rotterdam behandelt in zijn uitleg van Artikel 13 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis, is hoe een christen leeft wanneer hij Gods voorzienigheid op een goede manier belijdt. Hij geeft hier een aantal antwoorden op. In de eerste plaats leert een christen om in alle schepselen en in hun bewegingen Gods onderhoudende, regerende en medewerkende macht te zien. Een christen richt zich op de manieren waarop God Zichzelf heeft laten zien in zijn leven. Dat omvat ook het letten op de leidende hand van God in voorspoed en tegenspoed, vriendschap en vijandschap, et cetera.¹¹¹ Het tweede kenmerk is dat een christen in eerste instantie leeft in afhankelijkheid van God en niet in afhankelijkheid van '(...) tweede oorzaken.'¹¹² Daarmee bedoelt Rotterdam de oorzaken die eerder genoemd zijn, waarbij een mens de begeerten van zijn vlees volgt in plaats van God. Maar hij die de voorzienigheid van God erkent en belijdt is nederig en geniet van het goede dat hij heeft ontvangen en is daar dankbaar voor. Wanneer hij tegenspoed heeft te verduren, komt hij niet in opstand tegen God, maar ziet ook daarin op God. Dan weet hij dat God zijn Vader is en dat hij, samen met alle schepselen, van Hem is. God is nabij degenen die Hem volgen, waar zij ook gaan. En hij weet dat tegenspoed enkel van tijdelijke aard is, maar dat in de eeuwigheid de volkomen heerlijkheid wacht.¹¹³ Ook dit laat zien dat Rotterdam in zijn verklaring zich vooral richt op een vrome levenswandel.

¹¹⁰ Rotterdam, *Zions Roem en Sterkte*, 319.

¹¹¹ Rotterdam, *Zions Roem en Sterkte*, 320.

¹¹² Rotterdam, *Zions Roem en Sterkte*, 320.

¹¹³ Rotterdam, *Zions Roem en Sterkte*, 321.

Vergelijking teksten Bekker en Rotterdam

In dit hoofdstuk worden de verklaringen van Artikel 13 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis van Balthasar Bekker en Arnoldus Rotterdam met elkaar vergeleken. In de vorige hoofdstukken zijn deze teksten besproken, evenals de personen. De achtergrond die hiermee gevormd is, vormt de basis voor deze vergelijking, waardoor deze begrepen kan worden.

De punten van vergelijking zijn verdeeld onder een aantal niveaus:

1. Opbouw en structuur van de tekst
2. Beoogd publiek
3. Leer:
 - Visie op God
 - Visie op de mens
 - Visie op zonde en kwaad
 - Duivelen
 - Dwalingen

1. Structuur en opbouw van de tekst

In zijn verklaring van Artikel 13 begint Bekker met de tekst van Klaagliederen 3:37-38. Het is daarbij opvallend dat Bekker eerst een volledige inleiding geeft op het leerstuk van de voorzienigheid van God, alvorens hij begint met de verklaring van de tekst volgens de Geloofsbelijdenis. Het lijkt er op dat hij niet primair de Geloofsbelijdenis volgt om een verklaring van voorzienigheid te geven, maar in de eerste plaats de voor hem belangrijke punten voor een goed begrip de aandacht geeft. Zo begint hij niet met een algemene uitleg over voorzienigheid, maar over de troost die Gods voorzienigheid geeft. De dwalingen en twisten worden door hem uitgebreid uitgewerkt, terwijl deze vanuit de Geloofsbelijdenis pas aan het eind kort benoemd worden.

Rotterdam heeft in tegenstelling tot Bekker een heel andere structuur en opbouw. Zoals eerder al eens genoemd is zijn catechismusvorm opvallend als het gaat om de verklaring van de Geloofsbelijdenis. Verder zet hij wel direct in met de tekst van de Geloofsbelijdenis en begint vervolgens ook meteen met de uitleg ervan. Overigens heeft Rotterdam in zijn verklaring ook bepaalde thema's verder uitgediept, terwijl er weinig aandacht aan gegeven wordt in de Nederlandse Geloofsbelijdenis.

Toch zijn de verschillende verhoudingen, de nuances en de beklemtoonde gedeeltes, wel te verklaren. Bekker en Rotterdam leefden allebei in verschillende situaties. Bekker heeft oorspronkelijk de verklaring gebruikt voor huisdiensten, aldus Rotterdams voorwoord in zijn verklaring van de Nederlandse Geloofsbelijdenis.¹¹⁴ Bekker was afgezet als predikant, vanwege zijn ideeën die van de kerkelijke standpunten afweken. De mensen die sympathie hadden voor zijn meningen en standpunten kwamen bij hem samen om onder andere aan de hand van de Nederlandse Geloofsbelijdenis onderwezen te worden. Rotterdam deed hetzelfde, maar dan in de gemeente. Hij begon in Zuilen met het onderwijzen van zijn gemeente uit de Geloofsbelijdenis. De verklaringen die door Maresius en Bekker geschreven waren vond Rotterdam niet geschikt en daarom heeft hij zelf een verklaring geschreven.

Publiek

De verschillende invalshoeken lijken ook iets te zeggen over de verschillende mensen die Bekker en Rotterdam onder hun gehoor hadden en die hun teksten lasen. Ondanks dat deze verklaringen

¹¹⁴ Rotterdam, *Zions Roem en Sterkte*, 3.

bedoeld waren voor de kerkganger, zijn er namelijk een aantal verschillen wat betreft inhoud van beide teksten te ontdekken. Bekker geeft in zijn verklaring van dit artikel veel informatieve gegevens, voornamelijk over de verschillen van interpretatie van voorzienigheid en de afhankelijkheid van God daarin. De dwalingen van de Epicureëen, Stoïci en Manicheeërs worden uitvoerig behandeld. Rotterdam behandelt die dwalingen echter niet zo zeer in hun hoedanigheid, maar trekt de dwalingen door naar het leven van de lezer en/of hoorder, door te laten zien welke dwalingen er kunnen zijn binnen de kerk als gemeenschap en in het persoonlijke leven van mensen.

Een ander voorbeeld maakt dit ook duidelijk. Eerder is de interpretatie van de ‘duivelen’ al besproken. Hierin kwam naar voren dat Rotterdam zich richtte op de klassieke interpretatie ervan en verdere discussie vermeid. Bekker definieerde het begrip ‘duivelen’ naar zijn eigen interpretatie. Dat impliceert dat de mensen die Bekker op het oog had in ieder geval intellectueel onderlegde mensen waren die oog en oor hadden voor de verschillende ontwikkelingen van hun tijd. Mensen die het niet altijd eens waren met de interpretatie die de kerk voorstond, maar juist zochten naar nieuwe interpretaties van de kerkelijke leer.

Kern van de leer

Visie op God

Het leerstuk van de voorzienigheid van God gaat gepaard met enkele eigenschappen van God. Om een goede vergelijking tussen de twee verschillende verklaringen te maken is het van belang om ook die eigenschappen van God naast elkaar te leggen.

Bekker begint met de noodzakelijkheid van het geloven in God wanneer men gelooft in Zijn voorzienigheid en andersom. Dat geldt ook voor het noodzakelijke verband tussen de schepping en God. God is voor alles de Schepper van alles en omdat de schepping niet begrepen kan worden zonder voorzienigheid, is God ook de Voorziener. Dat betekent dat God Zijn schepping niet loslaat, noch vernietigt, noch onverzorgd laat.¹¹⁵ Dit kan doordat God volmaakt en onveranderlijk is – voor eeuwig.¹¹⁶ De voorzienigheid van God is in verschillende stukken te begrijpen. In de eerste plaats betekent Zijn voorzienigheid dat Hij regeert over de schepping. Er kan niets gebeuren zonder Zijn wil, die anders is dan de wil van Zijn schepselen. De mens is in staat het verkeerde te doen, maar God kan niet de auteur van het verkeerde zijn. Hij kan enkel goed en rechtvaardig handelen.¹¹⁷ Bovendien is Hij niet afhankelijk van, of beperkt door wetten. Bekker noemt ook Gods onderhouding van de schepping, maar werkt dit verder niet uit, omdat dit in de Heidelberger Catechismus aan de orde komt.¹¹⁸

Een ander aspect dat naar voren komt is de vaderlijke zorg van God. Voorzienigheid betekent dat Hij als een vader voor Zijn schepping zorgt. Daaruit mag de gelovige ook vertroosting halen: Hij beschermt Zijn schepping.¹¹⁹ Tegelijk brengen al deze aspecten ook een waarschuwing met zich mee. God is voor de goddelozen ook een Rechter, die de zonden en het verkeerde handelen van de mens veroordeelt.¹²⁰

Rotterdam zet juist direct in met de voorzienigheid van God, wat twee hoofdzaken impliceert: Hij laat niet gaan waarmee Hij is begonnen en er kan niets gebeuren zonder Zijn wil. Voorzienigheid heeft ook te maken met Gods rechtvaardigheid – die twee zijn niet los van elkaar te zien. Wanneer God niet zou handelen uit Zijn voorzienigheid, zou Hij onvolmaakt zijn. God is volmaakt, dus Zijn voorzienigheid is niet te ontkennen.¹²¹ Dat voorzienigheid van God is, betekent ook dat het van de

¹¹⁵ Bekker, *De leere der Gereformeerde Kerken*, 188.

¹¹⁶ Bekker, *De leere der Gereformeerde Kerken*, 188-189.

¹¹⁷ Bekker, *De leere der Gereformeerde Kerken*, 191.

¹¹⁸ Bekker, *De leere der Gereformeerde Kerken*, 189.

¹¹⁹ Bekker, *De leere der Gereformeerde Kerken*, 194.

¹²⁰ Bekker, *De leere der Gereformeerde Kerken*, 200.

¹²¹ Rotterdam, *Zions Roem en Sterkte*, 304.

Drie-enige God is. God bewerkstelligt Zijn voorzienigheid hoofdzakelijk als Vader, maar ook door de Zoon en de Heilige Geest.¹²²

Alles in de wereld wordt bepaald door Gods wil, zowel de grote als de kleine dingen. Hij bestuurt ook datgene wat door mensen gezien wordt als toeval of lot. Hij onderhoudt Zijn schepping en zorgt ervoor dat deze functioneert. God is de eerste oorzaak van alles, er is niets wat aan Hem vooraf gaat, maar alles is afhankelijk van Hem.¹²³ Zijn werking betekent niet dat Hij als het ware een poppenspeler is, Hij werkt in een andere orde dan voor de mens zichtbaar is.¹²⁴ God is rechtvaardig in Zijn handelen, maar dat betekent tegelijk dat het kwade ook uit Zijn hand komt. Hij is niet de oorzaak ervan, maar handelt wel door het kwaad heen. Hij is genadig aan wie tot Hem komen door het kwaad, maar oordeelt over de mens die niet tot Hem komt.¹²⁵ Het derde aspect van Gods voorzienigheid is Zijn regering over Zijn schepping, dat in dagelijkse dingen, maar ook in bijzondere zaken – zoals wonderen – zichtbaar wordt.¹²⁶

De verschillende visies tonen een opmerkelijke lijn. Bekker volgt in grote lijnen de opzet van de tekst van de Geloofsbelijdenis, maar werkt deze met typerende formuleringen uit. Hij probeert uit te leggen hoe de verhouding tussen God en Zijn schepping werkt.

Rotterdam neemt in een aantal facetten de lijn van de Heidelberger Catechismus over. In de Geloofsbelijdenis wordt gesproken over Gods regering, in de Catechismus wordt gesproken over de regering en onderhouding van de schepping en die werkt hij verder uit.

Visie op de mens

In het Artikel over de voorzienigheid van God spreekt Bekker over verschillende soorten mensen. In de eerste plaats noemt hij de goddelozen en de atheïsten. Dit zijn de mensen die Gods voorzienigheid ontkennen.¹²⁷ De mens is veranderlijk, niet volmaakt. Kwaad en zonde komen uit de mens, hij lastert en scheldt.¹²⁸ De mens heeft een beperkt rationeel vermogen en kan zich niet meer opleggen dan hij machtig is te dragen. De dingen die God verborgen heeft voor de mens zijn niet voor zijn kennis bedoeld.¹²⁹ Dat betekent dat de mens afhankelijk is van God, hij heeft alles van God ontvangen. Wanneer God iets terugneemt, moet de mens dat ook accepteren, omdat God het ook gegeven heeft.¹³⁰ De mens zondigt echter door zijn eigen begeerten te volgen en weet ook wanneer hij zondigt, omdat hij kennis heeft genomen van de Wet van God. De mens heeft in zekere zin bepaalde vrijheden van zijn wil, hoewel God al wel wist welke zonden een mens zou begaan.¹³¹

Rotterdams eerste punt met betrekking tot de mens is dat de mens beperkt van kennis en begrip is: voorzienigheid gaat boven het verstand van de mens uit.¹³² Er zijn twee soorten mensen: gelovigen en goddelozen, beiden zijn afhankelijk van Gods voorzienigheid. De mens heeft geen vrije wil om te gaan en staan waar hij wil – dat is een dwaling van de mens – maar is in alles afhankelijk van God.¹³³ Toch zijn er werken die door de mens zelf veroorzaakt worden, bijvoorbeeld de zonde, die aan het licht komen door Gods Wet.¹³⁴ De mens kan zich hoogmoedig opstellen, door Gods wegen te willen doorgronden, wat verkeerd is. Bovendien is de mens geneigd zich te voegen naar dwalingen.¹³⁵

¹²² Rotterdam, *Zions Roem en Sterkte*, 305.

¹²³ Rotterdam, *Zions Roem en Sterkte*, 307.

¹²⁴ Rotterdam, *Zions Roem en Sterkte*, 310.

¹²⁵ Rotterdam, *Zions Roem en Sterkte*, 313.

¹²⁶ Rotterdam, *Zions Roem en Sterkte*, 316.

¹²⁷ Bekker, *De leere der Gereformeerde Kerken*, 185.

¹²⁸ Bekker, *De leere der Gereformeerde Kerken*, 192.

¹²⁹ Bekker, *De leere der Gereformeerde Kerken*, 193.

¹³⁰ Bekker, *De leere der Gereformeerde Kerken*, 200.

¹³¹ Bekker, *De leere der Gereformeerde Kerken*, 197.

¹³² Rotterdam, *Zions Roem en Sterkte*, 302.

¹³³ Rotterdam, *Zions Roem en Sterkte*, 308.

¹³⁴ Rotterdam, *Zions Roem en Sterkte*, 311.

¹³⁵ Rotterdam, *Zions Roem en Sterkte*, 320.

Rotterdam besluit met wat de christen leert uit Gods voorzienigheid: hij leert in de eerste plaats Gods voorzienigheid te zien. Daarnaast leert hij in afhankelijkheid van God te leven en Hem te eren, in plaats van zijn eigen begeerten te volgen. Hij leert zien op de toekomstige tijd in heerlijkheid.¹³⁶ Gods voorzienigheid wil de mens in dankbaarheid en geduld onderwijzen.¹³⁷

Zowel Bekker als Rotterdam ziet de mens als de veroorzaker van het kwaad, maar Gods voorzienigheid staat daar wel boven. Er is echter ook hier sprake van een nuanceverschil. Bekker benadert de mens als een redelijk wezen die begrip krijgt van de voorzienigheid van God en inzicht krijgt in de verhoudingen tussen God en mens. Rotterdam lijkt wat feller te zijn: de mens heeft geen vrije wil, want alles ligt in Gods voorzienigheid besloten. Hij moet zich volledig afhankelijk van God stellen en inzien dat hij al snel dwaalt.

Visie op zonde en kwaad

In hun verklaringen behandelen Bekker en Rotterdam allebei de zonde en het kwaad. De vraag hiernaar is onvermijdelijk bij het leerstuk van Gods voorzienigheid. Beide visies op zonde en kwaad zijn om die reden van belang om naast elkaar te leggen.

Zonde

De visie van de twee uitleggers van de Nederlandse Geloofsbelijdenis uit zich op verschillende manieren. Bekker maakt een onderscheid tussen de natuur van een handeling en de natuur van de zonde. De natuur van een handeling van een mens is niet zondig noch kwaad. De Wet van God maakt dat een daad beoordeeld en veroordeeld wordt. De mens doet zonde door het volgen van zijn begeerten in plaats van het dienen van God. De straf die de mens krijgt voor het doen van zonden is niets anders dan Gods rechtvaardig oordeel. God heeft de zonde niet belet, omdat Hij niet gebonden is aan een wet die dat voorschrijft.

Rotterdam zet ermee in dat God niet de auteur van de zonde is, maar dat Hij de zonde wel bestuurt. Dit licht hij toe door het verschil tussen beweging en omstandigheden uit te leggen. Door een handeling te toetsen aan de Wet kan deze goed of verkeerd worden. Dit is de omstandigheid. Gods beweging is altijd goed, maar bevindt zich op een ander niveau dan de zonde. Rotterdam illustreerde dit aan de hand van een snarenspeeler. Gods voorzienigheid gaat ook over de zonde: over het begin, het voortduren en het einde ervan.

Over de zonde als daad en de oorsprong ervan is een opvallend verschil in formulering te onderscheiden. Bekker stelt dat de natuur van een handeling niet als zodanig verkeerd is, maar dat de Wet van God een handeling stempelt. Deze formulering, het natuurlijke aspect van een handeling, is typerend voor het Verlichtingsdenken. De natuur van de handeling is universeel, maar de omstandigheid maakt dat deze veroordeeld wordt.¹³⁸ Rotterdam lijkt hetzelfde te zeggen als Bekker, maar gebruikt daarvoor andere formuleringen. Het verschil lijkt minimaal, maar de nuance kan aantonen dat Rotterdam zich wil distantiëren van de Verlichtingstaal en daarmee van de rationalisering van Gods werking en oordeel over de zonde.

Kwaad en leed

Volgens Bekker is het onmogelijk dat God Zijn schepselen leed aan zou doen.¹³⁹ Er moet een onderscheid worden gemaakt tussen leed van mensen en kwaad door de zonde van mensen, met daaruit volgend Gods rechtvaardige oordeel en straf. Rotterdam heeft het juist over de tuchtigende hand van God, dus dat ook het kwade uit Zijn rechtvaardig oordeel over de zonde van de mens voort komt, maar dat de tegenspoed die daarmee gepaard gaat, ook voor de gelovige, juist tot nut werkt

¹³⁶ Rotterdam, *Zions Roem en Sterkte*, 321.

¹³⁷ Rotterdam, *Zions Roem en Sterkte*, 316.

¹³⁸ G. Van den Brink, *Oriëntatie in de filosofie*, Westerse wijsbegeerte in wisselwerking met geloof en theologie, (Zoetermeer: Boekencentrum, 2007), 189.

¹³⁹ Bekker, *De leere der Gereformeerde Kerken*, 190.

van hem.¹⁴⁰ Het aspect van de tuchtigende hand van God komt bij Bekker minder duidelijk naar voren, maar wordt wel in bepaalde mate genoemd. Wanneer een mens lijdt vanwege andermans zonden mag hij die ander niet veroordelen, maar moet hij zich beroepen op de voorzienigheid van God, die wil dat hij lijdt. Dat lijden voor zowel de goddeloze als de gelovige onvermijdelijk is, ligt besloten in Gods voorzienigheid.

Duivelen

Het is al verschillende keren naar voren gekomen: de visie op 'duivelen'. Bekker en Rotterdam hebben allebei een eigen interpretatie ervan gegeven. Rotterdam door er niet te veel woorden aan te wijden, Bekker door, zonder er al te veel woorden aan vuil te maken, nog eens te benadrukken dat het om mensen en hun activiteiten gaat. Bekker doet dit op een zeer opvallende wijze. Hij noteert dat er in de Nederlandse Geloofsbelijdenis gesproken wordt over 'duivelen' en niet over 'duivel'. Het meervoud van 'duivelen' komt in het Grieks, afgeleid van *diabolos*, slechts drie keer voor in het Nieuwe Testament: 1 Tim, 3:11, 2 Tim. 3:3 en Titus 2:3.¹⁴¹ Deze drie woorden komen voor als eigenschappen van mensen, twee keer in verband gebracht met vrouwen, een keer in een algemene zin. De vertalingen ervan zijn volgens de Statenvertaling van 1637 achtereenvolgens 'lasteressen', 'achter-klappers' en 'lastaeressen'.¹⁴² Door deze interpretatie heel letterlijk te nemen laat Bekker zien dat zijn interpretatie van de tekst van de Geloofsbelijdenis geoorloofd is en dat, hoewel de opstellers van de Geloofsbelijdenis het niet duidelijk formuleerden, deze interpretatie wel wenselijk is. Door deze vertaalslag zo te maken, kon Bekker laten zien dat hij achter de Geloofsbelijdenis staat. Het is natuurlijk de vraag wat Bekker doet met het Griekse woord *daimonia*¹⁴³ dat niet gekoppeld wordt aan menselijk gedrag. Bekker heeft zijn verklaring in ieder geval gegeven, waarmee hij lijkt te willen laten zien dat hij eigenlijk helemaal niet afwijkt van de belijdenis van de kerk.

De vraag is of Rotterdam hiernaar verwezen heeft in zijn uitleg van de Geloofsbelijdenis, naast datgene wat hij er over in zijn voorwoord heeft geschreven, namelijk dat Bekker zijn ideeën soms bedekt, soms openlijk laat zien in zijn verklaring.¹⁴⁴ Opvallend genoeg spreekt Rotterdam in verband met 'duivelen' alleen met de tekst van de Geloofsbelijdenis. Toch is er een kleine nuance op te merken. In de editie van de Geloofsbelijdenis die Rotterdam gebruikt heeft voor de verklaring staat: 'Waer op wy ons verlaten, wetende dat hy de Duyvelen in den toom houdt ende alle onse vyanden, die ons, sonder sijne toelatinghe ende wille, niet beschadighen en connen'.¹⁴⁵ Hierover schrijft hij vervolgens: 'Want Gods macht en goedheid is zoo groot en onbegrijpelijk, dat Hij zeer wel en rechtvaardig Zijn werk beschikt en doet, wanneer ook de duivelen en goddeloozen, onrechtvaardig handelen'.¹⁴⁶ Het zoeken naar een reden hiervoor is speculatief. Toch is het opvallend dat Rotterdam in dit verband spreekt over 'goddelozen' en niet over 'vijanden'. Mogelijk zou hij met beide woorden hetzelfde hebben willen bereiken als de tekst van de Geloofsbelijdenis. Deze woordkeuze kan echter ook bewust zijn, zodat hij kon tonen dat er een verschil is tussen 'goddelozen' en 'duivelen'.

Dwalingen

Bekker en Rotterdam brengen beiden de dwalingen ter sprake waarover de Geloofsbelijdenis spreekt. In de tekst van Artikel 13 komt de term 'Epicureën' naar voren. Bekker noemt hiernaast de Stoïci en de Manicheeërs en gaat in op Spinoza, die de dwaling van de Epicureën nieuw leven heeft ingeblazen. Bekker verfoeit alle ideeën van ondermijning van Gods voorzienigheid en ontkenning van Gods onafhankelijkheid. Opvallend in zijn verklaring is hoe uitgebreid hij de dwalingen behandelt. Nauwkeurig wordt uiteengezet waarom het gaat om dwalingen, wat deze inhouden en hoe men zich er tegen verdedigen moet. Dit laatste doet hij voornamelijk door enkele stellingen die verband houden met de voorzienigheid van God uit te werken en te ontkrachten.

¹⁴⁰ Rotterdam, *Zions Roem en Sterkte*, 317.

¹⁴¹ Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam*, 283.

¹⁴² Statenvertaling, editie 1637: www.biblija.net.

¹⁴³ Zie bijvoorbeeld Mattheüs 7:22, 8:31, 9:34; Markus 16:9; Lukas 8:27.

¹⁴⁴ Rotterdam, *Zions Roem en Sterkte*, 3.

¹⁴⁵ Rotterdam, *Zions Roem en Sterkte*, 301.

¹⁴⁶ Rotterdam, *Zions Roem en Sterkte*, 312.

Rotterdam benoemt het gedeelte over de dwalingen maar heel kort. De Epicureën en het Stoïsche gedachtegoed komen even aan de orde, evenals een regel met het belangrijkste standpunt van beide stromingen. Belangrijker voor hem lijken de persoonlijke dwalingen te zijn. Dwalingen die elk mens kan begaan, ook zij die niet per definitie het gedachtegoed van de Epicureën en de Stoïci aanhangen. Dwalingen die wellicht dichter bij de kerkganger uit Zulen stonden. Het lijkt alsof Rotterdam zich niet wil richten op algemene kennis, maar meer op zijn lezen en hoorder en hen wil waarschuwen voor de gevaren van de dwalingen waar zij mee te maken hebben. De uitleg van Artikel 13 wordt daardoor een persoonlijke uitleg van de Geloofsbelijdenis, anders dan de bijna wetenschappelijke verklaring zoals Bekker die gegeven heeft.

Conclusie

In deze scriptie stond de vergelijking van de verklaringen van Artikel 13 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis door Balthasar Bekker en Arnoldus Rotterdam centraal. In de eerste hoofdstukken hebben we kennis gemaakt met beide personen. Daarin kwam naar voren dat Balthasar Bekker tijdens zijn studie beïnvloed is door de Cartesiaanse filosofie. Dat in combinatie met de stelling die hij van zijn vader heeft meegekregen, namelijk om alles altijd zelf te onderzoeken, heeft ervoor gezorgd dat hij anders is gaan denken over bepaalde ideeën van de gereformeerde kerk. Het grootste voorbeeld daarvan is de publicatie van het boek de *Betoverde Weereld*, wat uiteindelijk zijn afzetting als predikant en uitsluiting van het Avondmaal tot gevolg had.

De tekstanalyse van Bekkers verklaring lichtte daar opvallende zaken uit. Enerzijds bleef hij dicht bij de Geloofsbelijdenis staan, niet alleen door het volgen van de tekst van Artikel 13, maar ook inhoudelijk bleef hij vaak dicht bij de tekst. Anderzijds waren er ook kenmerkende dingen aan te wijzen. In zijn verklaring is veel ruimte voor kennisoverdracht. Hij heeft veel geschreven over de verschillende dwalingen die genoemd worden in het 13 Artikel. Ook zijn interpretatie van 'duivelen', namelijk dat hiermee mensen die kwaad van zin zijn bedoeld worden, was opvallend. De analyse heeft getoond dat Bekker enerzijds vasthoudt aan de gereformeerde leer, maar er anderzijds niet voor schuwt ook de intellectuele ontwikkelingen uit zijn tijd weer te geven.

Over Arnoldus Rotterdam is maar weinig bekend, toch zijn er enkele stukken en werken die getuigen van zijn werk als predikant in Zuilen en Steenwijk. Hij stond, in tegenstelling tot Bekker, juist positief tegenover de gereformeerde kerk. Van hem is bekend dat hij actief was voor de classis en de synode. Hij heeft zelfs de dienst voor de invoering van de nieuwe psalmberijming in de regionale classis geleid. Zijn verklaring van de Nederlandse Geloofsbelijdenis wordt door velen bestempeld als een vroom werk.

De tekst van Rotterdams verklaring is opgebouwd in catechismusvorm, wat een opvallende opbouw is voor een uitleg van de Nederlandse Geloofsbelijdenis. In zijn verklaring volgt hij in grote lijnen de tekst van de Geloofsbelijdenis. Opvallend is dat hij zich richt op de lezer. Zo worden de algemene zaken in Artikel 13, zoals de dwalingen die genoemd worden, door Rotterdam toegepast op de lezer. Door het leven van de lezer bij de tekst te halen krijgt Rotterdams verklaring een vroom karakter.

De verklaringen van Bekker en Rotterdam zijn op verschillende niveaus vergeleken. De eerste vergelijking was op het niveau van de opbouw en de structuur van de tekst. Bekker startte niet met de tekst van Artikel 13, maar met de tekst van Klaagliederen 3:37-38. Rotterdam begon wel met de tekst van de Geloofsbelijdenis. Opvallend bij Rotterdam is daarbij dus de catechismusvorm van zijn verklaring.

Qua verdeling is de aandacht van Bekker voor de dwalingen van de Epicureëen, de Stoïci en de Manicheeërs opvallend. Een groot deel van zijn verklaring is ingevuld door de verklaring hiervan. Dat geldt ook voor de uitwerking van de troost die uit Gods voorzienigheid spreekt. Dit zijn twee thema's die volgens de tekst van de Geloofsbelijdenis pas aan het einde aan de orde komen.

De tweede vergelijking richtte zich op het publiek van Bekker en Rotterdam. Beide uitleggers hebben hun verklaring geschreven aan de hand van preken die zij erover hebben gehouden. Omdat er een verschil is qua intellectueel karakter van de teksten zou dit ook kunnen betekenen dat er intellectuele verschillen zijn tussen de lezer/hoorder van Bekker en de lezer/hoorder van Rotterdam. Vanwege Bekkers verwijzingen naar de filosofische en theologische ontwikkelingen van zijn tijd, kan het bijna niet anders dan dat zijn lezer/hoorder daar ook oog en oor voor had en zich kon vinden in Bekkers standpunten en ideeën.

Vervolgens werden een aantal inhoudende punten met elkaar vergeleken:

Visie op God

De manier waarop Bekker en Rotterdam Gods handelen in voorzienigheid kenmerken verschilt slechts op microniveau. Beiden tonen aan dat Gods voorzienigheid gaat over Zijn regering over Zijn schepping. Rotterdam voegt daaraan een opvallend element aan toe, namelijk dat het niet alleen God de Vader is die handelt in voorzienigheid, maar dat het in dit leerstuk gaat om de voorzienigheid van de Drie-enige God. Een ander opvallend gegeven is dat Rotterdam de lijn (regering, onderhouding en medewerking) van de Heidelberger Catechismus volgt bij zijn uitleg van Artikel 13. Bekker gebruikt in zijn uitleg wel bepaalde formuleringen die zouden kunnen wijzen op zijn interesse in de nieuwe filosofie. Zo spreekt hij over termen als 'noodzakelijkheid' en probeert hij aan te tonen hoe voorzienigheid natuurlijk voortvloeit uit Gods rechtvaardig handelen.

Visie op de mens

Ook in hun visie op de mens verschillen Bekker en Rotterdam niet veel met elkaar; de verschillen die er zijn, zijn ook hier te vinden op microniveau. Uit de vergelijking volgt dat Bekker de mens benadert als redelijk wezen, die inzicht kan krijgen in de voorzienigheid van God en in de verhoudingen tussen God en mens. Rotterdam is daarin feller: de mens moet zich afhankelijk stellen van God en niet ijdel zoeken naar kennis die voor de mens verborgen is, maar erkennen dat hij mens is en snel dwaalt.

Zonde

Over de visie op de aard van de zonde lijken Bekker en Rotterdam niet veel te verschillen, maar ook hier is sprake van een nuanceverschil. Volgens Bekker is de natuur van een daad niet slecht, maar maakt de Wet van God dat een handeling veroordeeld wordt. Zonde is dat de mens zijn eigen begeerten volgt en God niet dient. Rotterdam heeft het niet over de twee kanten van een handeling, maar over twee kanten van de schepping. Een handeling wordt getoetst aan de Wet van God en kan op die manier zondig zijn. God staat los van die zonde, Zijn beweging is altijd goed. Dit verschil van nuance zou voor Rotterdam juist een manier kunnen zijn om zich te distantiëren van de taal van de Verlichting.

Kwaad en leed

Over het kwaad verschillen de beide uitleggers wel. Volgens Bekker kan het niet zo zijn dat God een mens leed aan doet. Rotterdam wil juist aantonen dat God ook kwaad en leed gebruikt om de mens te onderwijzen en te tuchtigen.

Duivelen

Over de interpretatie van het woord 'duivelen' is al veel geschreven. Bekker interpreteert dit als de mensen die kwaad van zin zijn. Opvallend is daarbij dat hij enkel van het woord *diabolos* uitgaat en niet van het woord *daimonia*. Rotterdam behandelt dit woord verder niet in zijn verklaring, naast dat hij, in dezelfde zin als het woord 'duivelen', het woord 'vijanden' verwisselt voor 'goddelozen'. Bij Bekker is het heel duidelijk dat hij hier één van zijn opvattingen openlijk kenbaar maakt – wat te verwachten was. Rotterdam lijkt hier echter niet direct op te reageren, naast de algemene opmerking in zijn inleiding, waarin hij verwijst naar de ideeën van Bekker die hij, soms openlijk, soms bedekt, bekend heeft gemaakt in zijn verklaring.

Dwalingen

Evenals het punt van de duivelen is Rotterdam ook kort van stof als het gaat om de dwalingen die besproken worden in Artikel 13. Bekker behandelt deze, zoals hierboven al eens genoemd, uitvoerig en gedetailleerd, terwijl Rotterdam ze meer toepast op het dagelijks leven van iemand die niet direct weet waar de betreffende stromingen voor staan.

Afrondende woorden

In de vergelijking zijn een aantal verschillen, maar ook overeenkomsten naar voren gekomen. Het startpunt van de vergelijking was dat Bekker en Rotterdam de eerste twee verklaringen van de Nederlandse Geloofsbelijdenis hebben gegeven, maar dat beiden in een andere tijd en context leefden. Bekker werd gezien als aanhanger van de filosofie van de Verlichting, Rotterdam als een

predikant die geworteld is in de beweging van de Nadere Reformatie. Dit veronderstelde dat er veel verschillen zouden kunnen opkomen tussen beide schrijvers, omdat beide bewegingen met elkaar botsen. Uiteindelijk is dit op macroniveau niet zo duidelijk aan de orde geweest bij dit Artikel. De verschillen die gesignaleerd zijn, deden zich vooral voor op het niveau van formuleringen.

Bibliografie

- H. Alexandrinus, *Hesychii Alexandrini Lexicon*, recensuit et emendavit Kurt Latte, vol.2, (Havniae: Ejnar Munksgaard Editore, 1966)
- W. Bakker et al, *De Doleantie van 1886 en haar geschiedenis*, (Kampen: Kok, 1986)
Rotterdam in: C. Huisman, *Neerlands Israël: Het natiebesef der traditioneel- gereformeerden in de achttiende eeuw*, (Dordrecht: J.P. Van den Tol, 1983)
- B. Bekker, *De leere der Gereformeerde Kerken van de Vrye Nederlanden, begrepen in derselver geloofsbelydenisse: van woord tot woord verklaard en tot gebruik na eisch van saken toegepast in 39 predikatiën / voor desen stuksgewijze vervolgens uitg. ende nu te samen in een boek begrepen van Baltasar Bekker*, (Amsterdam: Daniël van den Dalen, 1696)
- R. Bisschop, "Rotterdam, Arnoldus" in: D. Nauta et al, *Biografisch Lexicon voor de geschiedenis van het Nederlands Protestantisme*, (Kampen: Kok, 1978-2006)
- W. Ten Boom, *Geschiedenis van de Ned. Hervormde Gemeente te Zuylen van 1652-1887*, 51, via: <http://www.delfgou.eu/documents/Geschiedenis%20van%20de%20Ned.%20Hervormde%20Gemeente%20te%20Zuylen%20van%201652-1887.pdf>
- J.G.J. van Booma, *Onderzoek in Protestantse Kerkelijke Archieven in Nederland*, ('s-Gravenhage: Centraal Bureau voor Genealogie, 1994)
- G. Van den Brink, *Oriëntatie in de filosofie*, Westerse wijsbegeerte in wisselwerking met geloof en theologie, (Zoetermeer: Boekencentrum, 2007)
- R.B. Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam, De kerk der hervorming in de tweede helft van de zeventiende eeuw: nabloei en inzinking*, (Amsterdam: Ten Have, 1971)
- A. Fix, *Fallen Angels*, Balthasar Bekker, Spirit Belief, and Confessionalism in the Seventeenth Century Dutch Republic, (Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 1999)
- N.H. Gootjes, *The Belgic Confession, Its History and Sources*, (Grand Rapids, Michigan: Baker Academic, 2007)
- A. Haga, 'Het compendium van acta der Overijsselse synoden van ds Arnoldus Rotterdam terrugevonden', *VORG* 79 (1964)
- C. Huisman, *Neerlands Israël: Het natiebesef der traditioneel- gereformeerden in de achttiende eeuw*, (Dordrecht: J.P. Van den Tol, 1983)
- W.P.C. Knuttel, *Balthasar Bekker, De bestrijder van het bijgeloof*, ('s Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1906)
- A. Rotterdam, *Zions Roem en Sterkte, of Verklaring van de Nederlandsche Geloofsbelijdenis*, (Kampen: Kok, 1914)
- R. Sdzuj, 'Bekker, Balthasar', in: *Metzler Lexikon Christlicher Denker*, (Stuttgart/Weimar: Verlag J.B. Metzler, 2000)
- J. Wesseling, *De Afscheiding van 1834 in Friesland*, deel 1, (Groningen: De Vuurbaak, 1980)

Overig:

Woordenboek der Nederlandsche Taal, <http://gtb.inl.nl/?owner=WNT>
Nederlandse Geloofsbelijdenis